

Birikim Sürecinde TOBB'un Tarihsel Gelişim Uğrakları*

Ş. Günçağ Tuna

Giriş

Türkiye'de yakın dönem sermaye birikim sürecini konu alan çalışmaların büyük çoğunluğunda, sermaye birikim sürecinin öznelere/aktörleri, -kendi içinde çelişkisiz bir sınıf olarak- sermaye ve işçi sınıfı kabul edilmektedir. Benzer bir şekilde sınıf mücadelesini analiz eden çalışmalarda da -kendi içinde çelişkisiz bir sınıf olarak- sermaye ve işçi sınıfı arasındaki mücadelede yoğunlaşmaktadır.¹ Tüm bu çalışmalarda sermaye içi çelişkilerin ve sermaye içi bileşenler/fraksiyonlar² arasındaki mücadelelerin önemi göz ardı edilmektedir. Bunun sonucunda sermaye birikim sürecinin veya sınıf mücadelelerinin kapsamlı ve dinamik bir analizinin ortaya koyulmayacağı açıktır. Çünkü sermaye ve işçi sınıfı arasındaki mücadele (artı-değeri/sömürüyü arttırma, azaltma ve ortadan kaldırma mücadelesi), sermaye içi mücadelelerden bağımsız değildir, sadece soyutlama düzeyinde ayrıdır. Dolayısıyla soyutlama düzeyinde ayrı olan bu mücadeleler, birbirleri üzerinde etkileşim halindedir. Çalışmada, sermaye birikim süreci içerisinde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) konumu, sermaye-işçi sınıfı ve sermaye içi mücadelelerin karşılıklı etkisi dâhilinde ele alınacaktır. Bu çizilen çerçeve bağlamında TOBB'un tarihsel gelişim uğraklarının değerlendirilmesi, sermaye birikim sürecinin veya sınıf mücadelelerinin bütünsel bir çerçeve içinde ele alınması anlamına gelecektir.

1 Sınıf mücadelesini böyle ortaya koyan yaklaşımlara geçmişte daha çok rastlanıldığı ve bu yaklaşımın nedenlerinden birinin disipliner ayrım olduğu söylenebilir.

2 Metin boyunca 'sermaye içi bileşenler/fraksiyonlar' kavramı, büyük çoğunlukla sermaye devresindeki evrelere göre olan bileşenler/fraksiyonlara işaret edecektir: Para-sermaye, üretken sermaye ve ticari sermaye. Bunun yanında 'sermaye içi bileşenler/fraksiyonlar', yerel/uluslararası veya büyük/küçük sermayeler ayırımına da işaret edecek şekilde kullanılmıştır.

* Bu çalışmanın büyük bir kısmı, "Üretken Sermayenin Oluşum-Gelişim Süreci: TOBB'dan TÜSİAD'a" (M.Ü, SBE, Mayıs 2008) adlı doktora tezimin alt bölümlerinden birisine dayanmaktadır. Çalışmaya ilişkin değerli eleştirileri ve önerileri için Hocam Fuat Ercan'a, Metin Altıok'a, Özgür Öztürk'e ve Praksis yayın kurulu üyelerine teşekkür ederim. Olası kusurlar tümüyle bana aittir.

Türkiye’de kapitalist gelişmenin bugünü ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler, sermaye içi mücadeleler içinde ve bununla ilişkili olarak işçi sınıfı karşısında TOBB’un konumunu analiz edebilmelidir. Bu doğrultuda çalışma boyunca TOBB’un tarihsel gelişim uğrakları, birikim süreci içinde değerlendirilecektir. 1960’ların sonunda üretken sermaye ayrı bir örgütlenmeye yönelene kadar ve devamında Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) kurulana kadar TOBB, sermaye içi bileşenlerin/fraksiyonların mücadele ettiği, ona egemen olmak istediği bir çatı örgüt durumunda olmuştur. TÜSİAD’ın kurulmasıyla beraber ise sermaye içi fraksiyonlar arasındaki mücadelede farklı bir konum alarak, ağırlıklı olarak KOBİ’lerin temsil edildiği bir örgüt olmuştur. TÜSİAD’ın kurulmasından sonra önemini kaybettiği yorumları yapılan TOBB, 1980’den sonra dışa yönelik birikim sürecinde, önemini korumuştur. TÜSİAD’ın öncülüğüyle KOBİ’leri temsil etmek üzere kurulan Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (TÜRKONFED), KOBİ’ler üzerinde, büyük üretken sermayenin çıkarları doğrultusunda etkide bulunmasına bağlı olarak TOBB’un konumu sarsılabilecektir. TOBB’u önemli kılan bir diğer olgu, işçi sınıfı karşısındaki konumudur. Sermaye birikim süreci boyunca TOBB, işçi sınıfı karşısında çeşitli fraksiyonlardan oluşan sermaye’nin mücadelesi içinde merkezi önemde olmuştur. Özellikle 1980 sonrasında, KOBİ’leri öne çıkaran sermaye birikim modeliyle birlikte TOBB, ucuz emek-gücü ekseninde taleplerle işçi sınıfının karşısında konumlanmıştır.

Türkiye’de sermaye içi mücadeleleri konu alan pek çok çalışmada, devlet merkezli yaklaşımın ya da daha özel olarak ‘güçlü devlet geleneği’ yaklaşımının izleri bulunmakta, ‘güçlü devlet geleneği’ yaklaşımının izlerini taşıyan eklektik bir kavrayış göze çarpmaktadır. TOBB üzerine yapılmış çalışmaların bu özellikleri aşağıdaki bölümde tartışılarak eleştirel bir değerlendirmeye tutulacaktır. Bunu izleyen bölümde, kuruluşundan itibaren birikim sürecinde TOBB’un tarihsel gelişiminden önemli kesitler incelenmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda bir sonraki bölümde kuruluşundan itibaren TOBB’un tarihsel gelişimi ele alınacak, özellikle 1960’lı yıllarda TOBB içinde sermaye içi bileşenler arasındaki mücadele ayrıntılı olarak incelenecek, böylece daha önceki bölümlerde eleştirilmiş olan yaklaşımlara karşı alternatif bir analiz ortaya konulacaktır. Son olarak, 1980 sonrasında günümüze TOBB’un birikim sürecindeki konumu değerlendirilecek ve buradan hareketle gelecekte TOBB’un alabileceği konum tartışılacaktır.

TOBB Analizlerine Bakış: ‘Güçlü Devlet Geleneği’ Yaklaşımına Karşı İlişkisel Analiz

Türkiye’de sermaye örgütleri üzerine yapılan değerlendirmelerde, devlet merkezli yaklaşımın ve özellikle ‘güçlü devlet geleneği’ yaklaşımının etkileri yoğun olarak görülmektedir (Ozan, 2006: 222-3)³. Bu analizlerde sermaye içi dinamikler, devlete tâbi olarak değerlendirilmekte, bunun yanında sermaye içi dinamikleri temsil eden örgütlerin ‘baskı grubu’ olma özelliği de vurgulanmaktadır. Ser-

3 ‘Güçlü devlet geleneği’ tezinin eleştirisi için bkz. Dinler (2003).

maye içi dinamiklerin devlete tâbi olarak tanımlanması, devletin toplumsal ilişkiler seti dışında algılanması, devlet ve sermayenin birbirine dışsal olarak kabulü anlamına gelmektedir. Böyle bir analizde liberal-bireyci yaklaşımın öncülleri mevcuttur (Yalman, 2006: 35). Devlet merkezli analizler yaşanan değişiklikleri anlamamızı önlemekte, değişimi anlamaya ilişkin bazı açılımlar sağlasa bile, sürecin önemli bir değişkeni olan ülke içi sermaye birikiminin ve bu birikimin öznesi olan sermaye gruplarının analiz dışında kalmasına neden olmaktadır (Ercan ve Tuna, 2006: 142).

Yukarıda, 'sermaye içi dinamikler' ekseninde bahsedilen sorunlu yaklaşıma, TOBB üzerine yapılan çalışmalarda da yoğun olarak rastlanılmaktadır. Böyle bir yaklaşımın açık ifadesini H. Alkan'ın çalışmasında bulabiliriz. Alkan'a göre Odalar Birliği zaman zaman bir baskı grubu, zaman zaman da bir siyasi partinin veya hükümetin bağlı örgütü görünümü veren değişken faaliyet göstermektedir (1998: 166). Bu eklektik yaklaşımın öncülerinden R. Bianchi'nin değerlendirmesine göre, plüralist ya da korporatist olarak karakterize edilebilecek tutarlı veya kapsamlı çıkar temsil sistemi Türkiye'de doğmamıştır.⁴ Bianchi, Türkiye'de her tarihsel dönemde ve her ana çıkar bölgelerinde, plüralist ve korporatist yapıların bir arada var olduğunu ve üstünlük için mücadele ettiklerini, bu bakımdan Türkiye'nin önde gelen ve devamlılığı olan heterojen bir temsil sisteminin örneği olduğunu belirtmektedir (1984: 355). Bianchi'yi eleştiren M. Heper ise Türk devlet geleneğinin plüralizmle de korporatizmle de bağdaşmadığını, bu kategorilerin Türkiye'deki çıkar grubu faaliyetlerini açıklamakta yararlı olamayacağı görüşündedir (Buğra, 2003: 306). Heper'e göre (1991: 3) plüralist ve korporatist çalışmaların çıkar grubu politikası konusundaki egemen yaklaşımı çoğunlukla toplum merkezlidir:

Plüralizm, temel olarak sivil topluma uyumlu tepki gösteren hükümetler gerektirir; neo-korporatizm, devletle sivil toplum arasında uyumlu bir ilişkinin varolmasını gerekli kılar. Güçlü bir devletin hâkimiyetindeki bir politik sistemde, bu çıkar grubu politikası modellerinin ikisiyle de karşılaşmaz (Heper, 1991: 6).

Bu tartışma kapsamında A. Buğra, plüralist kuramların devlet toplum ilişkilerini açıklarken devlete fazla pasif bir yer verdikleri, dolayısıyla da ilişkiyi açıklamakta yetersiz kaldıkları görüşünün yaygınlaşması sonucunda korporatizm kavramlarının geliştirildiğini düşünmektedir (2003: 308). Heper'in ve Bianchi'nin yaklaşımları arasındaki farkın, konunun ele alınış yönlerinden kaynaklandığını ima eden Buğra, her ikisinin yaklaşımına da katıldığını belirtmektedir. Buğra, Heper'in Türkiye'deki çıkar grubu faaliyetlerinin farklı modellerin bir karışımını değil tek bir hâkim modeli yansıttığı yolundaki görüşünü paylaştığını belirttiğinden sonra Bianchi'nin yaklaşımına da katılmaktadır:

4 TÜSİAD bildirisindeki organizasyon ve faaliyetleri; klientalist, plüralist ve korporatist bir çıkar grubu yapılanması olarak yorumlayan ve bu anlamda Bianchi'nin değerlendirmesine benzeyen diğer bir yaklaşım için bkz. Gülfidan (1993: 23).

Bianchi'nin üzerinde durduğu plüralizm ve korporatizm arasında gidip gelmeler, açık bir biçimde Türkiye'deki politik sürecin niteliğini, devlet müdahalesinin alanıyla özel çıkarların alanı arasındaki sınırları açık seçik ortaya koyan tutarlı bir stratejinin bulunmamasını yansıtıyor (Buğra, 2003: 309).

Devlet - 'çıkarcı grubu' ilişkisi konusunda Heper, Bianchi'yi devlet merkezli bir analiz yapmadığı için eleştirmektedir. Devleti özne olarak gören Heper'e göre Bianchi, konjonktüre göre devletin özne veya nesne konumuna ağırlık veren bir yaklaşım sergilemektedir. N. Poulantzas'ın belirttiği gibi, hem nesne olarak devlet anlayışında hem de özne olarak devlet anlayışında, devlet ile toplumsal sınıflar ve özellikle de devlet ile egemen sınıf ve fraksiyonlar ilişkisi, dışsal bir ilişki olarak kavranmaktadır (2006: 146). Heper'in, Buğra'nın ve Bianchi'nin yaklaşımlarında devlet ve 'baskı grubu' ilişkisi, dışsal bir ilişkidir. Heper'in ve Buğra'nın devlet merkezli yaklaşımlarına karşı Bianchi'nin yaklaşımı, eklektik bir nitelik taşımaktadır. Her iki yaklaşımda da güçlü devlet karşısında zayıf burjuvazi tanımlanmakta, iki yaklaşım arasındaki fark, bu iki aktör/özne arasındaki dışsal ilişkide belirleyici olma kriterinden kaynaklanmaktadır. Her iki yaklaşım da 'sınıftan kaçış' konusunda eleştirilmelidir. Buğra'ya göre "[s]ınıf düzeyinde bir toplumsal ayrışmanın zayıflığı Türk toplumunun hem Heper hem de Bianchi tarafından üzerinde durulan bir özelliği"dir (2003: 310). Türkiye üzerine yapılmış çalışmalarda 'sınıftan kaçış' olgusunu eleştiren F. Ercan, devlet ve sınıf mücadeleleri konusunda aşağıdaki değerlendirmeyi yapmaktadır:

Analiz, devlet-piyasa ilişkisi üzerinde yoğunlaştığında, devletin sınıfsal niteliğinin göz ardı edilmesinin ötesinde, sınıflar arası ilişkilerin aktörleri devlet ile burjuvazi olarak gösterilecektir... Sisteme içkin ilişkiler, ilişkilerin kaynağı olan sermaye ile sermaye dışı kesimlerin çatışmasına dönüşmeden, devlet ile toplum arasında bir gerilim olarak açığa çıkıyor (2003: 628).

Devlet - 'çıkarcı grubu' ilişkisi, ekonomi ve siyaseti özerk gören yaklaşımın belirleyiciliğinde tartışılmakta, 'çıkarcı grubu' ve 'baskı grubu' kavramları, iktisadi alan ve siyasi alanı birbirinden özerk gören bir yaklaşıma dayanmaktadır. 'Çıkarcı grubu' kavramı ve 'baskı grubu' kavramları, ekonomik alanda ortaklaşan çıkarların politik alanda temsilietini işaret etmektedir. Böyle bir tanımlamada, politik alanda temsiliet olmadığı zaman baskı grubu veya çıkarcı grubunun dayandığı nesnellik yani ekonomik temeldeki ilişkiler yok sayılmaktadır. Bu yaklaşımda sadece politik alanda temsiliet varsa yani baskı grubu veya çıkarcı grubu olarak tanımlanan örgütler varsa ekonomik alandaki eşitsizliklerin var olduğu kabul edilir.⁵ Hâlbuki ekonomik alanla politik alan birbirlerinden ayrı değildir ve bu iki alan arasında var olan ilişkiyi kavramsallaştırmak gerekir. Bunun için gerekli zemini değer teorisi sağlar.⁶ Tarihsel pers-

5 Buradaki baskı grupları ve çıkarcı gruplarının eleştirisi, S.Clarke'ın (1978: 35) fraksiyoncu (fractionalist) yaklaşımı eleştirisine dayanmaktadır.

6 Bu konuda, üretim ve dolaşım alanlarının ilişkiselliğini, değer teorisi merkezinde 'para sermaye devresi' üzerinden analiz eden Fine ve Harris'in (1976: 141-144) ve (1979) tarihli çalışmasına ve bu son çalışmayı eleştiren Clarke'a (1980: 7-11) bakılabilir.

pektiften bakıldığında, kapitalist üretim biçiminin ayırt edici özelliği, artı-değere el koyulmasının 'iktisadi' alanda gerçekleşmesidir. Kapitalizm öncesi üretim biçiminde artı-ürüne el koyulması, 'iktisat' dışı yollarla olur. Yani üreticilerin artı-ürününe, siyasi, hukuki ya da fiili zorla el koyulur. Wood'a göre kapitalizmde iktisadi alanın farklılaşması, siyasi boyutun kapitalist üretim ilişkilerinin dışında olduğu anlamına gelmez. Artı-değere el koyulması her ne kadar iktisadi alanda gerçekleşse de bunun koşullarını oluşturması bakımından devletin önemli rolü vardır. Wood'un belirttiği gibi: "Mutlak özel mülkiyet, üretici ile sömüren arasındaki bağlayıcı sözleşme ilişkileri, meta değiş tokuş süreci; bütün bunlar yasal koşulları, baskıcı mekanizmaları ve devletin asayiş sağlama işlevlerini gerektirir" (Wood, 2003: 44). Sonuçta kapitalizmde iktisadi alanın sıkıca siyasi alana dayandığını, iktisadi alanın kendisinin hukuki ve siyasi boyutu olduğu bu ilişkisel yaklaşımda görülmektedir.

Devlet ve 'çıkar grubu' ilişkisinin, devlet merkezli bakış açısıyla ele alınması-na ilişkin tespit önemli olsa da bu tespit de açıklanmaya muhtaçtır. Devlet merkezli yaklaşımın kökeni, dolaşımçı yaklaşımdır. 'Çıkar grubu' veya 'baskı grubu' kavramsallaştırmaları, bölüşüm ilişkilerinden hareket eden yaklaşıma dayanmaktadır. Farklı çıkara sahip gruplar arasındaki ilişkiler, üretim ilişkilerine değil bölüşüm ilişkileri içindeki eşitsiz konumlara referans verilerek kavramsallaştırılır. Toplumsal gruplar arasındaki mücadelenin kavramsallaştırılmasında, bölüşüm ilişkilerinin dayanağı, bölüşülenin ne olduğu, bölüşülenin yaratılma süreci sorgulanmadan veri olarak kabul edilir. Önceden yaratılmış sabit değer, toplumsal gruplar arasında bölüşüme konu olduğu varsayılır. Toplumsal grupların birbirileri karşısındaki konumlarını açıklayıcı tek değişken 'toplam hâsıla'dan aldıkları paydır. Buradan birinin diğeri karşısındaki konumunu açıklayan şey, aldığı eşitsiz paydır. Böyle bir yaklaşımda toplumsal gruplar arasındaki konumların ampirik olana göre tanımlanacağı açıktır. Toplumsal ilişkiler görüldüğü gibi fetişistik biçimiyle algılandığında, kavramsallaştırmalar yapısal olan yerine ampirik olana dayanır. 'Baskı grubu' veya 'çıkar grubu' kavramları da ampirik olana referansla ortaya çıkmış, yapısal olana işaret eden sınıf kavramı yerine kullanılır olmuştur.

'Çıkar grubu' veya 'baskı grubu' kavramlarının yapısal olan yerine ampirik olana işaret etmesi ile kastedilen, bu grupların, tekil çıkarların toplamını savunan örgütler olmasıdır. Hâlbuki S. Clarke'ın belirttiği gibi sınıf, 'çıkar grubu' değildir. Sınıf, ortak çıkara sahip tekillerin birleşimi olarak tanımlanabilir fakat üretim ilişkilerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Aslında tekillerden oluşsa da analitik olarak ona önseldir. Marx'a göre de sınıf ilişkileri, analitik olarak tekil ilişkilere önseldir. Marksist bakış açısına göre tekil sermaye, başlangıç noktası olmamalı ve kapitalist sınıf tekil sermayelerin toplamı olarak anlaşılmalıdır (Clarke, 1978: 41).

Yine Clarke'a göre, tikel sermayeler, toplam sermayeden (genel olarak sermaye) ve sermaye ile emek arasındaki sınıf ilişkisinden bağımsız olarak var olamadığı için sadece toplam sosyal sermayenin bir parçası olarak, sermaye olarak var olurlar. Ge-

nel olarak sermaye kavramı olmadan, tikel sermayeyi, sermaye olarak kavramlaştırmak imkânsızdır (1978: 41). Sermaye fraksiyonlarını, sermaye fraksiyonları arasındaki mücadeleleri kavrayabilmek için ‘genel olarak sermaye’ ve ‘birçok sermaye’ ayrımı yapmak gereklidir. Kapital’de de böyle bir ayrım yapılmıştır. ‘Genel olarak sermaye’ incelendikten sonra ‘birçok sermaye’ analize dâhil edilmiştir. ‘Birçok sermaye’yi ya da bir başka ifadeyle rekabet halindeki sermayeleri anlamak için ‘genel olarak sermaye’ kavramlaştırmasını anlamak gerekir. Çünkü kapitalist toplumsal ilişkilerin temel dinamiği, ‘genel olarak sermaye’ kavramlaştırılmasında içerilmiştir. ‘Genel olarak sermaye’, artı-değerin üretilme sürecinin tahlilini açıklar. Bu sürecin açıklanması, artı-değerin paylaşılma sürecini anlamanın ön koşuludur. Bu sebeple rekabet halindeki sermayelerin ilişkileri soyutlamayla bir yana bırakılır.⁷ Tüm bunlar hatırd tutularak, belirli bir kapitalist toplumsal ilişkiler seti içinde, sermaye-emek ilişkisi ile sermaye-sermaye ilişkisinin karşılıklı ilişki içinde olduğu da unutulmamalıdır.

TOBB üzerine yapılan birçok çalışmada devlet merkezli yaklaşımın ağırlığının hissedildiği buraya kadar olan kısımda belirtilmişti. Yine, devlet merkezli yaklaşıma karşı sınıf merkezli bir analizin gerekliliği de açıktır. Clarke’ın belirttiği gibi, bu doğrultuda Marksist analiz için gerekli başlangıç noktası olan sınıfların veya daha doğru deyişle sınıf ilişkilerinin, sömürü ilişkileri (sınıf ilişkilerinin ekonomik biçimi olarak) ve egemenlik ilişkileri (bu ilişkilerin politik biçimi olarak) dışında kavramlaştırılmayacağı söylenebilir. Ekonomik, politik ve ideolojik biçimlere analitik olarak önsel olan sınıf ilişkileri kavramının, (sınıf ilişkileri bu biçimlerden bağımsız olarak var olmasa da) bu ilişkilerden türediğini bunun da Marksist analizin ekonomik ve politik ilişkiler arasındaki karmaşıklığı kavramlaştırmayı mümkün hale getirdiği söylenebilir (Clarke, 1978: 41-42).

Ercan’a göre, Türkiye’de devlet, emek-sermaye çelişkilerinin biçimlendiği yer olmaktan çok, sermayeler arası çelişkilerin biçimlendiği mekân olmuştur (2003: 629). Yine de emek-sermaye çelişkileri ile sermayeler arası çelişkiler arasında karşılıklı ilişkinin önemi göz ardı edilmemeli,⁸ sözü edilen çelişkilerin etkileşimi çerçevesinde devletin biçimlendiği vurgulanmalıdır. Poulantzas’ın da belirttiği gibi, egemen sınıflar ve fraksiyonlar arasındaki çelişkilerin biçimleri, bir bütün olarak burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki temel çelişkinin biçimlerine bağlıdır.⁹ Bir başka ifadeyle, burjuvazi içi çatışma, çelişki ve farklılaşmalar, esasen burjuvazinin bu temel çelişkiye verdiği tepkilerdir (Poulantzas, 1978’den aktaran Ozan, 2006: 228).

7 Rosdolsky’e göre sermayenin temel yasalarını araştırmak için, rekabet ve rekabete eşlik eden karakteristikler soyutlanmalı ve genel olarak sermaye ile başlanmalıdır (1989: 43).

8 Bu noktada A. Shaikh’in vurgusunu aktarmak anlamlı olacaktır: “Mümkün olduğu kadar çok kâr etmek için, tekil kapitalistler sürekli olarak iki cephede birden savaş vermek zorundadır: emek sürecinde işçilere karşı; pazar savaşında öteki kapitalistlere karşı.” (Shaikh, 1985: 83).

9 Sınıf mücadelelerinin analizinde sermaye-emek arasındaki çelişki ile sermayeler arasındaki çelişkilerin etkileşimini göz ardı eden analizlerin sorunlu yanlarını popülizm ekseninde vurgulayan bir çalışma için bkz. Tuna (2006).

Devletin bir ilişki olarak kavranmasını öneren Poulantzas, devleti bu şekilde kavramanın, devlet üzerindeki tartışmanın sözde-ikileminin, araç-nesne olarak kavranan devlet ile özne olarak kavranan devlet arasındaki ikilemin açmazlarından kurtulmayı sağlayacağını belirtmiştir. Poulantzas, devletin, düpedüz ve sadece bir ilişki ya da bir ilişki yoğunluğu olmadığını; sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki bir güçler dengesinin maddi ve özgül yoğunlaşması olduğunu vurgulamıştır (2006: 143).

'Güçlü devlet geleneği' yaklaşımı ile sermaye içi bileşenlerin temsilcilerinin söylemi, devlet karşısında 'işadamları'nın konumu meselesinde çoğu zaman paralellik göstermektedir. Alkan'ın "Türkiye'de işadamları örgütlenmeleri düzeyinde devleti tarihsel bir gelenek ve güçlü bir merkezi yapı olarak görme eğilimi" konusunda TÜSİAD ve TOBB üyeleriyle yaptığı anketin sonuçlarında, bu eğilim TÜSİAD için %40, TOBB için ise %57 olarak gerçekleşmiştir (Alkan, 1998: 470). Heper'in TÜSİAD'ın söylemine ilişkin aktardıkları da buna örnek teşkil etmektedir:

Dünya görüşümüz 'devlet babayı' (paternal state) her şeyden önemli olarak kabul etmiş ona meydan okumaktan çekinmiş ve ekonomi politikası ona rağmen değil, onunla birlikte sürdürülmüştür (Heper, 2001: 16).

Görüldüğü gibi 'güçlü devlet geleneği' yaklaşımı devleti, sermaye fraksiyonlarının temsilcilerinin de ifade ettiği şekilde 'görünen'ler üzerinden kavramaktadır. Halbuki devlet, 'görünen'ler üzerinden değil 'öz'ü anlamaya dönük bir çerçeve içinde kavranacak bir olgudur. Bu doğrultuda 'biçim'in altında yatan 'öz'ü anlamaya dönük bir yaklaşım ve soyutlama düzeyinin kullanılması gerekmektedir.

Clarke'ın belirttiği gibi devleti ve sermayeyi aynı soyutlama düzeyinde çözümleremeyiz (2004: 232), "devlet, sermaye ilişkisinin görüntü düzeyindeki (ya da olgusal) belli bir biçimi" (Holloway ve Picciotto, 2004: 136) olarak tanımlandığında devleti kavramak için sermaye içi bileşenler arasındaki ilişki ve bu ilişkiyle bağlantılı diğer ilişkiler analiz edilmelidir. Sermaye içi bileşenlerin/fraksiyonların söylemine bakarak ve söylemlerine referans vererek sermaye-devlet arasındaki ilişkiyi dışsallaştıran çalışmalara karşı, Clarke'ın ifade ettiği gibi, devleti kavramsallaştırma meselesinin sınıf mücadelesini kavramsallaştırma meselesi olduğunun ve özellikle de sınıf mücadelesinin çeşitli biçimlerini ve bu biçimler arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırma meselesi olduğunun (2004: 233) vurgulanması gerekmektedir.

Bu açıklama üzerinden düşünüldüğünde TOBB'un birikim sürecinde kavranması, sermaye içi bileşenler arasındaki mücadelenin kavranmasına ve bununla ilişkili olarak sermaye içi bileşenler arasındaki mücadelenin de kaynağını oluşturan sermaye-emek arasındaki mücadelenin kavranmasına bağlıdır. Daha doğru bir ifadeyle 'genel olarak sermaye' kavramsallaştırmasının anlaşılması 'rekabet halindeki sermayeler'in incelenmesinin ön koşulu olmalıdır.

Kuruluşundan 27 Mayıs'a Birikim Sürecinde TOBB

TOBB'un kuruluşunun yasal mevzuata dayanması ve TOBB'un yarı-resmî statüde bulunması, TOBB özelinde devletin ve sermayenin birbirlerine dışsal olduğu kavrayışını daha da güçlendirmiştir. Birçok çalışmada, siyasal iktidarın kararlarıyla kurulan veya iktidarın kararlarıyla şekillenen TOBB değerlendirmesinin (ki bu değerlendirme 'güçlü devlet' geleneğine dayanmaktadır) açık veya örtük izleri vardır. TOBB'un yasal mevzuata dayanan yarı- resmî statüsü, temsiliyet yapısı¹⁰ ve kurumsal özellikleri, TOBB'un siyasal iktidar ile olan ilişkilerine kendi özgünlüğünü katsa da, bu özellikler yukarıda eleştirilen yaklaşımı haklı çıkarmaz. TOBB konusunda devlet merkezli yaklaşımın güçlü gibi gözüktüğü yanlardan birisi TOBB'un yarı resmî statüde olması olsa da, bu konuda 1948 Türkiye İktisat Kongresinde Ahmet Hamdi Başar şöyle demektedir: "... meslek teşekküllerinin kanunlarla tayin edilmiş bir takım vazife ve mesuliyetleri olmalı ve bu gün doğrudan doğruya devletçe yapılan ve amme mülahazasıyla icap eden bir kısım işler bu teşekküller tarafından görülmelidir" (aktaran Koraltürk, 1999: 165). Görüldüğü gibi ticari sermayenin (A. H. Başar tarafından ifade edilen) talebi, merkezi temsiliyete ilişkin yasal dayanağı bulunan yarı resmî bir kurumdur. Dolayısıyla TOBB'un kuruluşu, sermayeden bağımsız bir kurum olarak devletin, sermayeye dayatması olarak anlaşılmamalıdır. Bunun yanında 1948'de Odalar Birliği ile ilgili düzenleme yapmayı amaçlayan kanun tasarısı konusunda, İstanbul ticaret kesiminin memnun olduğu vurgulanmaktadır (Koraltürk, 1999: 164).

TOBB'un kuruluşu; 'güçlü devlet-zayıf burjuvazi' ikiliği yaklaşımına göre¹¹ devlete tâbîlik, demokratikleşme, çok partili hayata geçiş¹² vb. olgular ile açıklanmaktadır. Buna karşın TOBB'un niye ve ne zaman kurulduğu sorusunun cevabı, sermaye birikiminin ve sermaye içi mücadelelerin ulaştığı aşama çerçevesinde aranmalıdır.

TOBB'un kurulduğu tarih olan 1950'ye kadar ticari sermaye önemli bir birikim sağlamıştır. TOBB tarafından yayımlanan bir çalışma bu süreci şöyle özetlemektedir: "1920–1950 yılları arasında geçen 30 yıllık süre içinde memleketimizde gerek sermaye gücü yönünden ve gerekse teşebbüs kabiliyeti yönünden nisbî önemi küçümsenmeyecek bir özel sektör doğmuştur" (TTOSOTBB, 1966: 36). Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında ticari sermaye önemli bir birikim elde etmiştir. Uluslararası konjonktür de uygun olduğundan, 1946'da gerçekleşen devalüasyonla birlikte ticari sermaye, sermaye birikimini arttırarak sürdürmüştür.

1950'de kabul edilen 5590 sayılı kanun, odaların ve borsaların tek bir çatı altın-

10 TOBB'daki –üretken sermaye açısından- temsiliyet sorunu şöyle özetlenebilir: Buzdolabı üreten fabrika sahibi ile sözü edilen ürünü pazarlamaya çalışan bayi arasında TOBB delegeşi olarak seçme ve seçilme açısından bir fark yoktur (Şahim, 1994: 89).

11 K. Saybaşıllı'ya göre Sanayi Odaları İşbirliği Teşkilatı ve TÜSIAD dışındaki tüm sermaye örgütleri ya devlet eliyle ya da devlet desteğiyle kurulmuştur. Bu durumun iki temel nedeninden birisi özel teşebbüsün güçsüzlüğüdür (1976a, 83).

12 Çok partili hayata geçişin aslında sermaye içi mücadelelerle ilişkisi kurulması gerekir, daha genel olarak birikim biçimi ile. Saybaşıllı, çok partili hayata geçişin nedeni olarak özel teşebbüsün ülkenin ekonomik ve siyasal hayatında artan niteliğine vurgu yapmaktadır (1976a: 85).

da toplanmasına olanak veren düzenlemeyle Odalar Birliği'nin kurulmasına olanak sağlamıştır. Odaların ve borsaların kuruluşu 19. yy.ın sonlarından başlasa da odaların ve borsaların merkezi temsiline olanak sağlayan örgütlenme, 5590 sayılı kanunla gerçekleşmiştir. Bu yasanın diğer bir önemli sonucu, ticaret ve sanayi odalarından ayrı olarak sanayi odalarının kurulmasına olanak sağlamasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri devam eden ticari sermaye ve üretken sermaye arasındaki mücadele¹³ 1950 yılında kabul edilen kanunun gösterdiği gibi farklı bir düzeye ulaşmıştır.¹⁴ 1948'de 5590 sayılı kanunun hazırlık çalışmalarında, ticaret odalarından bağımsız sanayi odaları kurulması konusunda üretken sermayenin temsilcilerinden İstanbul Sanayi Birliği bu yönde çaba gösterirken, ticari sermayenin temsilcilerinden İstanbul Tüccar Derneği ise bu talebe karşı koymuştur (Koral Türk, 1999: 169–173). 1950'lerde üretken sermayenin ayrı olarak örgütlenme talebi Koraltürk'e göre yalnızca dönemin genel siyasal karakteri ile yani çok partili siyasal hayata geçiş ve sivil toplumun hareketlenmesi ile açıklanamaz. 1950'lerde sanayi odalarının kurulmaya başlanması, 1950'ler öncesi ile karşılaştırıldığında sanayide özel sektörün nispi bir varlık gösterdiğinin delilidir (1999: 172–173). Koraltürk, sanayi odalarının kurulmasının sebeplerini üretken sermayenin gelişmesinin yanı sıra, dönemin genel siyasal karakteri, çok partili siyasal harekete geçiş ve 'sivil toplum'un hareketlenmesine dayandırmıştır. Aslında tüm bunlar sermaye birikiminin ulaştığı aşama ve bununla ilişkili olarak sermaye içi bileşenler/fraksiyonlar arasındaki mücadelelerin kendisinden veya yansımasından başka bir şey değildir. Bahsedilen tüm bu olgular, sermaye birikiminden ve sermaye içi mücadelelerden bağımsız olarak açıklanamazlar.

1950'lerin ortalarından itibaren krizle birlikte, değer aktarımına dayalı birikim modelinden değer yaratılmasına dayalı birikim modeline geçilme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç, üretken sermayenin uluslararasılaşması eğilimiyle uyumlu olduğundan uluslararası dinamikler tarafından desteklenmiştir. Böylece ticari sermayeden üretken sermayeye geçiş süreci başlamıştır. Bu dönemde TOBB içinde temsiliyet açısından ağırlık, ticari sermayenin elinde olduğundan, üretken sermaye karşısında ticari sermayenin çıkarları savunulmuştur. Fakat birçok çalışmada göz ardı edilen nokta, TOBB'un bu dönemde ticari sermayenin çıkarlarını savunmasının yanında 'genel olarak sermaye'nin çıkarları doğrultusunda yani ülke içinde değer yaratılması doğrultusunda hareket etmesidir. İlerleyen bölümlerde örnekler verilecekse de bu noktada tek bir örnek vermek anlamlı olacaktır. Darbe-

13 1920'lerde ticari sermaye ve üretken sermaye arasındaki mücadele için bkz. Kurmuş (1977).

14 5590 sayılı kanunun yasalaşma sürecinde sanayicilerin önemli payı olduğu vurgusu için bkz. Giz (1966: 3). A. Giz'e göre ithal güçlükleri ve tüccarlar ile sanayiciler arasındaki uzlaşmazlık sanayi odasının kurulmasını gerektirmiştir. İstanbul ve İzmir Sanayiciler Birliğinden beş-on yönetici bu amaçla parlamentoda görüşmeler yapmış ve böylece 5590 sayılı kanun çıkmıştır. Vehbi Koç bu süreci şöyle anlatmaktadır: "O yıllarda tüccar ve sanayicilerin birlikte sesini duyuracağı bir kuruluş yoktu; olması da gerekiyordu. Bu düşünce ile bugünkü Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsaları Birliğinin kurulmasını sağlayan 5590 sayılı kanunun çıkmasında bir hayli emeğim olduğunu söyleyebilirim." (Koç, 1973: 108).

den üç yıl sonra ithalat kotalarının ve liberasyon listesinin değerlendirildiği İstanbul Ticaret Odası Mecmuasında; sanayicilere, ithalatçılara nazaran daha geniş imkan ve kolaylıklar sağlandığı vurgulanmıştır. Devamında sanayicilere öteden beri tatbik edilen öncelikleri, kısmen uygun bulmanın mümkün olduğu belirtilse de, bu farklılığın daha da arttırılmış olmasını, memleketin içinde bulunduğu ve bu yıl devamı muhtemel görülen döviz sıkıntısına bağlamanın daha isabetli olduğu belirtilmiştir (1963: 20). Belirtilen mecmuadan aktarılan dilde, diğer güçlerden bağımsız belirleyici bir güç olarak devlete vurgu yapılsa da, gerçekte değer yaratımına karar veren bir güç yoktur. Değer yaratımının gerekliliği somut olarak hissedilmiş, sermaye birikiminin/sınıf mücadelesinin sonucunda oluşan bir eğilim olgunlaşmıştır. TOBB'daki değişim sürecinin 1950'lerin ortalarından itibaren başladığını ve 1958 devalüasyonu ile birlikte daha fazla görünür hale geldiğini söyleyebiliriz. H. Güllalp'in belirttiği gibi 1958'deki ödemeler dengesi krizinin, yapısal sorunun açığa çıkış biçimi olduğunu (1983: 72) göz önüne alırsak 1958 sonrasındaki sürecin temel belirleyenin değer yaratımı olduğunu belirtebiliriz. 1958 Krizinin TOBB içindeki dinamiklere yansımaları E. Göker şöyle açıklamıştır:

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) bünyesinde pek çok ticari kapitalist 1958'e kadar devalüasyona aktif olarak muhalefet etmişti. İtirazlarından ancak krizin dayanılmaz bir hal alması, ithalatın topyekün sektöre uğrama tehlikesine girmesi ile vazgeçtiler (Göker, 2006: 119).¹⁵

TOBB'un 25 Temmuz'da, devalüasyonun açıklanmasından 10 gün önce yayımladığı İktisadi Rapor, ithal ikameci sanayileşme koalisyonunun ağız değiştirmesine tanıklık ediyordu: TOBB resmi olarak ilk kez devalüasyonun 'dikkatlice' düşünülebileceğini bildirdi (Göker, 2006: 121).

1958'den itibaren özel sektör yatırımlarının nispi dağılımında önemli bir değişiklik süreci başlamıştır. Kısa vadeli spekülasyon yatırım tipini teşkil eden konut yatırımında 1958'den sonra önemli bir azalma gerçekleşirken, uzun vadeli sanayi yatırımı tipini teşkil eden makine-teçhizat yatırımında önemli bir artış gerçekleşmiştir (TTOSOTBB, 1966: 45). Odalar Birliği tarafından yayımlanan 1957 tarihli bir çalışmada sanayinin gelişiminin kaçınılmaz olduğu vurgulanmış dolayısıyla ticari sermayenin egemen sermaye biçimi olmasının geçici olduğu kabul edilmiştir. Aynı çalışmada sanayi geliştirilmeden, bir ziraat memleketi olarak kalmak suretiyle, iktisadi sistemin üretkenliğini artırmanın mümkün olmayacağı ifade edilmiştir (1957: 3).¹⁶ Odalar Birliği yayınlarından görülebileceği gibi 1958'den sonra ticari sermayeden üretken sermayeye geçişin hızlandığını söyleyebiliriz.

¹⁵ "1950'li yılların sonlarına doğru dış borçlar dikkat çekici boyutta artmıştır. 1950 yılında 776 milyon TL olan dış borçlar, 1956'da 1,2 milyara, 1960'da ise 5 milyar TL'na yükselmiştir. 1958'e gelindiğinde Türkiye dış borçlarının taksitleri bir yana faizlerini bile ödeyemez duruma gelmişti" (Tüzün, 1977: 16).

¹⁶ Bunun yanında bu çalışmada, "Türkiye gibi ziraat nüfusu kesif olan memleketlerde, umumiyetle nüfus verimini arttırmak için ziraat makineleşme ile birlikte, kuvvetli bir sanayileşme hareketine girişilmesinin icap ettiği ifade edilmiştir" (TTOSOTBB, 1957: 4).

TOBB, 1957'den itibaren sanayiînin çeşitli kollarındaki durumu sergileyen çalışmaları hızla artan ölçüde yayımlamaya başlamıştır. Böylece üretken sermayenin yatırım yapabileceği alanların durumu ortaya konulmuştur.¹⁷ Bu çalışmaların yabancı sermaye yatırımlarına elverişli istihsal kollarını tespiti yönelik olduğu da vurgulanmıştır (TTOSOTBB, 1958: 7). Bu söylemin, üretken sermayenin de savunduğu sermayenin uluslararasılaşmasının ihtiyaçlarıyla ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Hakkında çalışma yayımlanan sanayi kolları daha çok dayanıksız tüketim maddelerine yöneliktir. Dolayısıyla, bu sektörlerin üretken sermayenin yatırım önceliği verdiği üretim kolları olması sebebiyle, yayınların daha çok üretken sermayenin ihtiyaçlarına dönük olduğu söylenebilir. Örneğin, 1957 yılında sadece şarap ve konserve sanayi ile ilgili çalışmalar yayımlanırken, 1958'de bira, boya, cam, deri ve kösele, ipek ve ipekli mensucat, kağıt, makine ve madeni eşya, nebati yağ, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat, yün ipliği ve yünlü mensucat, pik ve çelik döküm, sabun, sepi maddeleri, tuğla, un sanayiî ile ilgili çalışmalar yayımlanmıştır.

Üretken sermaye 1950'li yılların ortasından ve özellikle 1958 krizinden sonra sermaye birikimini hızla arttırmıştır. Böylece ticari sermaye ile üretken sermaye arasındaki mücadele 1960'a doğru artarak sürmüştür. Fakat ticari sermaye, sermaye içi bileşenler içindeki baskın konumunu 1960'a kadar korumuştur. Aslında ticari sermayenin hâkim sermaye biçimi olması ile sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanamayacağı 1958 krizinde açığa çıkmıştır. Ticari sermayenin egemenliğinde, tarımdaki artı-ürüne bağımlı yapısı ile sermaye birikiminin sürdürülemeyeceği, buna karşın ülke içinde artı-değerin yaratılmasının gerekliliği kriz sürecinde görülmüştür. Zaten ülke içinde artı-değerin yaratılması uluslararası ölçekte sermayenin eğilimlerini de yansıtmaktadır. Bu süreçten olumsuz etkilenen üretken sermaye, Savran'ın belirttiği gibi Demokrat Parti'nin (DP) temsil ettiği sınıf ittifakından uzaklaşarak, Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) yönelmiştir.¹⁸ Böylece CHP etrafında kentsel sınıf ve katmanlardan oluşan koalisyon oluşmuştur (1987: 137–138). 1960'lardaki dönüşümün perspektifinden geriye bakıldığında sermaye içindeki temel bölünmenin, bir yanda şehirlerdeki ve köylerdeki küçük burjuvazi, küçük sermaye ve ticaret burjuvazisi ile öte yanda sanayi burjuvazisi arasında olduğu söylenebilir (Keyder, 2001: 197). 27 Mayıs darbesi, sermaye içi bileşenler arasındaki mücadelede, üretken sermayenin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük bir müdahale niteliği taşımıştır.

17 "Türkiye'de ayrı ayrı her sanayi koluna müteallik umumi malûmat derlenmiş, memleketimizin bütün sınaî istihsal kollarındaki yatırımların miktarı, mevcut istihsal kapasitesi, fiili istihsal, ham madde, yardımcı madde, enerji tedarik imkânları, münakale durumu, mahalli sosyal unsurlar, el emeğine müteallik meseleler bir işletmenin kuruluş ve organizasyonuna müteallik bütün temel unsurları ve betahsis tedarik ve sürüm meseleleriyle ilgili bütün piyasa imkânları toplu olarak monografiler halinde hazırlanmıştır.

Bu monografiler spesifik yatırım etüdüleri yapabilmek için lüzumlu mütalâaları ihtiva etmektedir. Aynı zamanda bu etüdüler, memleket sanayiînin muvazeneli bir şekilde inkişafı için hangi sahalarda boşluklar olduğunu ve hangi sahalarda yatırımların işbâ haline gelmekte bulunduğunu göstermektedir." (TTOSOTBB, 1958: 7).

18 I. C. Schick ve E. A. Tonak'a göre: "Plansız ekonomik büyüme ve sanayiî geri plana iterek, oy tabanını köylülerle güçlendirme beklentisiyle tarım sektörünü destekleme politikası DP ekonomisinin çöküşünü hazırlamıştı." (1998: 365). DP'nin bu politikası, ticari sermaye ile bütünleşmesinden kaynaklanmaktadır.

27 Mayıs darbesinden sonra TOBB üzerindeki uygulanan baskı, darbe öncesinde DP ile olan ilişkisine bağlanmaktadır. Göker'e göre, darbecilerin özerkliğinin cazibesine kapılan devlet-merkezli analizlerde, MBK hükümetinin darbe sonrasında özerkliğine abartılı bir vurgu yapılmakta ve iç pazar yönelimli kapitalist koalisyonun rolü ikinci plana itilmektedir (2006: 122). TOBB üzerindeki uygulanan baskının yorumlanması, devletin sermayeden özerkliği algısına dayanmaktadır. Oysaki 27 Mayıs, sermaye içi mücadeleler çerçevesinde analiz edildiğinde, darbenin üretken sermayenin ihtiyaçlarına dönük olduğu, dolayısıyla ticari sermayenin ağırlıklı temsilinin olduğu TOBB'a darbe sonrasında baskı kurulmasının bu çerçevede anlaşılması gerektiği vurgulanmalıdır.¹⁹ Bu baskı *topyekûn* TOBB'a yapılmış bir baskı olarak algılanamaz. Çünkü bu dönemde TOBB içinde ticari sermaye ile üretken sermaye arasında mücadele vardır. Baskı, üretken sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yapılan darbenin, ağırlıklı olarak ticari sermayenin temsil edildiği TOBB'a yansımalarıdır. TOBB üzerinde *topyekûn* bir baskı olması bir yana, darbe sonrasında sanayi bakanının seçilmesinde TOBB başrolü oynamıştır. 27 Mayıs'tan sonra Devlet Başkanı Cemal Gürsel, Odalar Birliği'nden sanayi bakanı adayını istemiş, sonrasında Odalar Birliği'nin sanayi bakanlığı için önerdiği 'piyasadan anlar, sanayiciliğe vakıf' üç adaydan biri olan Şahap Kocatopçu sanayi bakanı seçilmiştir (Hürriyet, 31 Ağustos 1960).

Planlar ve Sanayileşme Konusunda TOBB'un Konumu

Kalkınma planları, dönemin sermaye birikim sürecine ilişkin eğilimleri yansıtmakta olduğundan, sermaye içi mücadelelerin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu bölümde planlar ekseninde sermaye içi mücadeleler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Saybaşı'ya göre Odalar Birliği, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı (BBYKP/1963-1967) ayrıntılı bir şekilde eleştirmiş iken İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı (İBYKP/1968-1972) eleştirmemiştir (1976a: 92). Bunun yanında,

Odalar Birliği Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanması sırasında pek etkili olamamıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının hazırlanmasında ise, planda özel teşebbüsün görüşlerine yer verilmesi açısından çok etken olmuştur (1976a: 94).

Saybaşı'ya göre bunda en önemli etken, siyasal iktidar değişikliği nedeniyle hükümette Odalar Birliği'nin temsil ettiği ekonomik yaklaşımı benimseyen Adalet Partisi'nin olmasıdır (Saybaşı, 1976a: 94). BBYKP ile İBYKP arasında Odalar Birliği açısından böyle bir farklılığın bulunduğu belirtilmesi CHP'ye ve askere, devlet merkezli yaklaşıma dayanan 'devletçilik' pozisyonunu, AP'ye ise liberal bir pozisyonu atfetmektedir. Hâlbuki devletçilik-liberalizm ayrımı, yapay bir

¹⁹ Tanıl Bora, TOBB'un darbe sonrasında baskı altına alınmasını DP ile olan ilişkisine bağlamakta ve bununla ilişkili olarak darbenin ise ticari sermayeye yönelik olduğunu vurgulamaktadır (2000: 104).

ayırım olup sermaye birikim sürecinde sermaye içi bileşenlerin mücadelelerinde anlam kazanmaktadır.²⁰ Ayrıca olgusal düzeyde Saybaşı'nın savunduklarının aksine BBYKP ile İBYKP arasında 'liberal'lik bakımından farklılığın olmadığını, farklılıkların sadece sermaye birikiminin düzeyiyle bağlantılı olduğu söylenebilir.

Odalar Birliği'ne göre, 16 Temmuz 1962'de ilgili bakanlarla yapılan toplantıda, BBYKP kesinleşmeden özel sektörün plan hakkındaki görüşlerinin alınması talebi kabul edilmemiştir. "Görüşlerimiz arzedildiği halde 3 Aralık 1962 tarihinde Resmi Gazetede ilân edilen Plân'da bunların hiç birisinin dikkate alınmamış olduğu müşahade olunmuştur." (TTOSOTBB, 1964a: 14). 18-19 Ekim 1962 tarihli toplantıda ise yıllık uygulama planları çalışmalarına özel sektörün sadece enformatif değil fakat aktif olarak katılması TOBB tarafından talep edilmiştir. Talebin yerine getirilmesi konusunda şu değerlendirmede bulunulmuştur:

1965 programı hakkında Birliğimizin mütalâası alınmış ayrıca Özel Sektör yatırımlarını köstekleyen amilleri ve bunların planda öngörülen sahalara tevcihi ve arttırılması için ne gibi tedbirler alınması lâzım geldiği hakkında da mütalâamız sorulmuştur. Ancak Birliğimizin aktif işbirliğinden, maksadı, plânla ilgili karar mercilerinde temsil edilmek olduğu için talebimiz müsbet şekilde sonuçlanmış addedilmemektedir (TTOSOTBB, 1964a: 14).

Benzer bir durum, 'özel sektör dostu' AP döneminde de gerçekleşmiştir. Bu olgu, BBYKP ile İBYKP arasında var olduğu savunulan farkı yanlışlamak açısından anlamlıdır. 29 Nisan 1967 tarihinde Odalar Birliği ve ilgili bakanlar arasında yapılacak toplantıya sunulmak üzere hazırlanan gündem taslağında, bakanlıkların mevzuat ve önemli tatbikat esasları hazırlıklarında özel sektörün görüşlerini alması, fakat komisyon çalışmaları ve nihai tasarı üzerinde özel sektörün ayrıca görüşü alınmaması eleştirilmektedir (TTOSOTBB, 1967: 8). Bunun yanında kota çalışmaları konusunda da TOBB'un eleştirileri şöyledir:

Bugünkü tatbikatta kota çalışmaları özel sektörün bütün kademelerinde olgunlaştırıldıktan sonra özel sektör temsilcileri ile ilgili Bakanlıklar yetkilileri arasında yapılan müzakerelerle bir kota taslağı halini almaktadır. Bilahare bu taslak İktisadi Kurul Komitesi seviyesindeki toplantıda kat'ı teklif halini almakta ve son şekil İktisadi Kurul seviyesindeki toplantıda teşekkül etmektedir (TTOSOTBB, 1967: 9).

Sermayenin talebi, bu örnek için İktisadi Kurul'da yani karar merciinde temsil edilmektir. Sermaye, karar merciinde temsil edilmediği için yapılan son değişikliklere etki edememekte ve eleştirileri genel olarak meselelerin temeline değil yapılan son değişikliklere olmaktadır. TOBB'un buradaki talebi, devletin bu dönem için var oluş koşullarını zorlayan bir durum oluşturmaktadır. Sermayenin her alanda tahakkümünü arttırdığı günümüzde hâkim sermaye bileşeni/fraksiyonu ben-

20 "CHP içinden çıkan DP'nin kendisini farklılaştırmak üzere sahiplendiği liberallik, devletçilik-liberallik gibi yapay bir ayırımın ortaya çıkmasına ve günümüze kadar taşınmasına neden olmuştur" (Türkey, 2001).

zer şikâyetlerde bulunabilmekte, ‘karar alma süreçlerinin özelleştirilmesi’²¹ olgusu bu sorunları karşılamaya dönük olarak hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Ancak 1960’larda ‘planlı dönemde’, kapitalizmin inşasının söz konusu olduğu bir dönemde böyle bir talep sosyal gerçekliğe uymamaktadır. Dolayısıyla Odalar Birliğinin bu talebine bakarak, genel olarak taleplerinin kabul edilmediğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Aksine Odalar Birliği’nin birçok talebi bu dönemde kabul görmüştür. Odalar Birliği, hazırlanan planlar konusunda olumlu değerlendirmelerde bulunmuştur. Odalar Birliği tarafından, Birinci Beş Yıllık Planın genel hatları ile kabule şayan bulunduğu ve şükranla karşılandığı ifade edilmiştir (TTOSOTBB, 1962: 5-23)²². Odalar Birliği, BBYKP’yi şöyle değerlendirmektedir:

Planda Türkiye’nin problemlerine ait teşhis ile mutabakat halindeyiz. Bahsedilen meseleler, hem hızlı bir kalkınmayı, hem de mümkün olduğu kadar geniş bir istihdam hacmini icap ettirecek mahiyettedir... Hususi sektör, planda gösterilen bu umumi hedeflerle de mutabakat halindedir. Ancak; plan anlayışı bakımından bazı noktaların daha fazla açıklanması gerekli görülmektedir (TTOSOTBB, 1962 :5).

Bunun yanında Odalar Birliği, BBYKP’de üretken sermayenin korunması meselesinde de planı desteklemektedir: “Yeni doğan sanayilerin selektif bir gümrük himayesine mazhar olacağı ve dinamik bir karakter taşıyan bu himayenin tedricen kaldırılacağı kaydedilmektedir. Bu himaye politikası ile mutabakat halindeyiz.” (TTOSOTBB, 1962: 18). Bir başka örneğe göre ise, Odalar Birliği Başkanı 1963’te düzenlediği basın toplantısında “[h]ükümetin temel iktisadi siyasetini, biz özel sektör olarak benimsiyoruz. Karma ekonomi prensibi bugüne kadar hükümet tarafından gereğine uygun şekilde uygulanmıştır” (Cumhuriyet, 9 Mart 1963: 5) demiştir. Bunun yanında Odalar Birliği Başkanı Sırrı Enver Batur, planlama ile özel sektör arasında görüş ayrılığı olmadığını vurgulayarak şu beyanatı vermiştir: “Hükümet planın revizyona tabi olacağını resmen açıkladı. Bu revizyon yapılırken sesimizi duyurmaya çalışacağız.” (Cumhuriyet, 19 Ağustos 1965: 7). Görüldüğü gibi planlarda belirtilenler nihai karar değildir. Öncesinde olduğu gibi planların son halinden sonra da sınıf mücadelelerinin etkileşiminde planların uygulanması gerçekleşmektedir. Dolayısıyla planların eleştirilen kısımları, mücadelenin devam ettiğini göstermektedir.

Odalar Birliği tarafından hazırlanan bilançoya göre, 1962-1964 arası özel sektörle ilgili bakanlar arasında yapılan toplantılardan olumsuz sonuçlananların 8’i ticaret başlığı altında toplanmış iken, sanayi başlığı altında tutulan ise sadece 1 olmuştur (1964a: 14-16) Dönem boyunca Odalar Birliği sanayie diğer sektörlerden daha fazla önem vermiştir. 1964 tarihli Odalar Birliği raporunda sanayinin, ekonomik kalkınmada en önemli yeri işgal ettiği vurgulanmıştır (TTOSOTBB, 1964b:

21 Bu konuda bkz. Türkay (2003).

22 Odalar Birliği BBYKP’yi olumlu bulduğunu ifade ederken, Y. N. Rozaliyev’e göre MBK’nin programında, genel olarak özel sermayeye karşı olunmadığı son derece açıklıkla belirtmektedir. “Hükümet, özel girişime çok dikkat etmektedir ve onu desteklemek, geliştirmek için gerekli tedbirleri alacaktır” (1979: 6).

10). Odalar Birliği, Türkiye'nin ancak sanayi ile kalkınabileceğini ve sanayileşme davasının Türkiye için hayati bir mesele olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Odalar Birliği, 1967 itibarıyla sanayi teşviklerinin son derece yetersiz olduğunu ve yeni bir Sanayii Teşvik Kanunu'na ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (TTOSOTBB, 1967: 23). Görüldüğü gibi Odalar Birliği'nde ticari sermaye daha geniş biçimde temsil edilmesine rağmen, Odalar Birliği sanayileşmeyi göz ardı edememiş; hatta birincil önemi sanayileşmeye vermiştir. Bu yönelim, 'sermayenin toplumsal döngüsü' içinde TOBB'un değerlendirildiği aşağıdaki bölümde ayrıntılandırılacaktır.

Sermayenin Toplumsal Döngüsü Üzerinden TOBB'un Analizi

Saybaşı, Odalar Birliği'nin zamanın hükümetlerinden kanun tasarıları, ithalat-ihracat rejimi, ulaştırma, vergi ve kredi politikaları gibi çok genel konularda özel teşebbüs adına isteklerde bulunduğunu ve yarıya yakın bir kısmını kabul ettirmeyi başardığını belirterek şöyle devam etmiştir:

Ancak, her biri kendi başına bir araştırma konusu olabilecek kadar geniş içeriği olan bu isteklerin gerçekleştirilme oranına bakarak Odalar Birliği'nin etkinliği konusunda yorum yapmaktan kaçınmak gerekebilir. İsteklerin niteliği ile gerçekleştirilme oranlarını bundan sonraki araştırmalar için bir başlangıç noktası olarak düşünmek daha olumlu bir yaklaşım olur (Saybaşı, 1976a: 95).

Saybaşı'nın 'çok genel' olarak nitelendiği konuların, 1958 sonrasında değerler ülke içinde yaratılmasının gerekliliği ile bağlantısının kurulması gerekmektedir. 1958 sonrasındaki bu yönelimden etkilenen TOBB'un 1960'lar boyunca ileri sürdüğü talepler, sermayenin toplumsal döngüsü üzerinden ele alındığında anlam kazanmaktadır. Marx'ın Kapital II'de incelediği 'para-sermaye devresi'nden hareketle oluşturulan 'sermayenin toplumsal döngüsü'nün²³ merkezinde değerler yaratılması bir başka deyişle üretim süreci bulunmaktadır. 1960'lı yıllarda ticari sermayeden üretken sermayeye geçiş hızlanarak sürmüştür; üretken sermaye birikim süreci hızlanarak devam etmiştir. Başka bir deyişle değer aktarımı yerine değer üretimi, sürecin genel belirleyeni olmuştur.

1958'de krizle açığa çıkan değerler yaratılmasının gerekliliğine sermayenin toplumsal döngüsü üzerinden baktığımızda, ilk aşamadan önce para-sermayenin kapitalistlerin elinde bulunması, toplanması gerekmektedir. Para-sermayenin kapitalistlerin elinde toplanmasını amaçlayan kredi ve sermaye piyasası 1960'larda çokça tartışılmıştır. Geç kapitalistleşen bir ülke olan Türkiye'de de kapitalizmin gelişimi ile birlikte para-sermaye önem kazanmıştır. Fakat erken kapitalistleşen ülkelere göre birçok farklılık olduğu söylenebilir.²⁴ 1960'lı yıllarda para-sermayenin önem

23 Burada bu kavramlaştırmalara ilişkin ayrıntıya girilmeyeceğini ve 'sermayenin toplumsal döngüsü'nün 'para sermaye devresi'nden özsel bir farklılık taşımadığını belirtelim.

24 Erken kapitalistleşen ülkelere göre geç kapitalistleşen ülkelerin özgüllüklerinden birinin para-sermaye birikiminin sınırlılığı olduğunu vurgulayan bir çalışma için bkz. Öztürk, 2006.

kazanması hem hızlı bir birikim sağlayan üretken sermaye etkisine hem de sanayi sermayesi biçiminden önce egemen sermaye biçimi olan ticari sermaye biçiminin özelliklerine bağlı olmuştur. Ticari sermaye birikim biçiminde daha çok tarımsal mallar ihraç edip sanayi malları ithal edilmesi dolayısıyla, 1950'li yılların ortalarından itibaren krizler yaşanmıştır. Krizlerin açığa çıkışı parasal bunalımlar şeklinde olmuştur. Özellikle 1960'lı yılların başlarında olmak üzere içe yönelik birikim döneminde para-sermaye önem kazanmıştır.

Odalar Birliği tarafından yayımlanan birçok raporda, ilgili bakanlarla yapılan toplantılarda para-sermaye ihtiyacının karşılanmasına dönük talepler ısrarla dile getirilmiştir. Örneğin, 1962 tarihli Odalar Birliği çalışmasında özel sektörde finansman sıkıntısının sebeplerinden biri olarak sermaye piyasasının mevcut olmadığı ve uzun vadeli krediler, işletme kredileri temin edecek müesseselere ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (TTOSOTBB, 1962: 9).

Sermayenin toplumsal döngüsünde ilk aşama, kapitalistin elinde bulunan para-sermayenin emek-gücü ve üretim araçlarına çevrilmesidir. Marx'a göre ücretli emekçinin toplumsal ölçekte varlığı, P-M için, paranın metaya çevrilmesi, para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülebilmesi için bir zorunlu koşul, olmazsa olmazdır (2003: 40-41). Bu zorunlu koşul, 1960 öncesinde olduğu gibi 1960'lı yıllarda da kapitalistler tarafından dile getirilmiştir: Örneğin Odalar Birliği'ne göre işgücü zirai sahada israf halindedir, zirai sahadan tasarruf edilecek işgücünü sınai sahaya nakletmek gereklidir (TTOSOTBB, 1961: 79). Odalar Birliği'nin bu çalışmasından önce yayımlanan bir çalışmada da zirai makineleşme ile birlikte, kuvvetli bir sanayileşme hareketine girilmesinin gerektiği (TTOSOTBB, 1957: 4) ifade edilmekte dolayısıyla üretken sermayenin ihtiyaç duyduğu emek-gücü ihtiyacının karşılanması dile getirilmektedir.

Üretken sermaye, birikimini arttırdıkça emek-gücü ihtiyacı ile birlikte üretim araçları ve hammadde ihtiyacı da artmaya başlar. Bu doğrultuda Odalar Birliği, BBYKP'deki korumacı politikaları desteklemektedir. Daha önce de alıntılı olduğu gibi Odalar Birliği, BBYKP için şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Yeni doğan sanayilerin selektif bir gümrük himayesine mazhar olacağı ve dinamik bir karakter taşıyan bu himayenin tedricen kaldırılacağı kaydedilmektedir. Bu himaye politikası ile mutabakat halindeyiz” (TTOSOTBB, 1962: 18). TTOSOTBB'nin bir diğer çalışmasında “Sanayimizin Himayesi Tedbirleri Neler Olmalıdır” başlığı altında, “müzakere mevzuu yapılmaksızın bakanlıklarca takip ve intaç edilmek üzere tesbit edilen hususlar” olarak ham madde, iptidai malzeme, işletme malzemesi, yedek parça gibi sanayi ihtiyaçlarının uygun fiyatlarla, yeterli miktarlarda temininin şart olduğu belirtilmiştir. Aynı çalışmada, sanayi ihtiyacı olan yatırım maddelerinin teminine öncelik tanınması istenmiştir. Makine ve teçhizat ithali için kâfi miktarda döviz tahsis edilmesi, aynı konu ile ilgili kredili ithalatta özel sektöre kolaylık gösterilmesi ve yatırım maddelerinin gümrük ve diğer vergilerden muaf ola-

rak ithal edilmesi talep edilmiştir (TTOSOTBB, 1964b: 10-13). Bunların yanında enerji temini ve yeni kurulacak sanayi ile ilgili de talepler sıralanmıştır. Sanayi için bol ve ucuz enerji istenirken, yeni kurulacak sanayi ile ilgili alt yapı yatırımları, vergi ile ilgili tedbirler ve sanayi bölgeleri ihdası yolu ile teşvik yapılması istenmiştir (TTOSOTBB, 1964b: 13-14). Odalar Birliği tarafından yayımlanan bir raporda sanayiye himaye tedbirlerine yönelik; hammaddeler, yatırım maddeleri, enerji, alt yapı yatırımları, gümrüksüz ve dış ticaret rejimi yolu ile himaye gibi talepler ayrıntılı olarak belirtilmiştir (TTOSOTBB, 1964b: 11-20).

Sermayenin toplumsal döngüsünde ikinci aşama üretim aşamasıdır. Odalar Birliği'nin birçok çalışmasında sanayileşmenin desteklendiği görülmektedir. Planlarda sanayie verilen öncelik Odalar Birliği tarafından desteklenmiştir. Aşağıdaki Odalar Birliği raporları, Odalar Birliği'nin sanayileşmeye bakışını göstermektedir:

... Türkiye'nin en büyük problemi olan dış ödeme dengesindeki açığı azaltacak, başlıca çareyi teşkil eden ihracatın çoğaltılması, büyük ölçüde, tarımda ve sanayide makine ve teçhizat yatırımlarının artırılmasına bağlıdır. Yatırımlardaki gelişme esasen bu yönde olmakla beraber, yatırımların kompozisyonunda makine ve teçhizatın diğer yatırımlara göre daha sür'atle geliştirilmesi temenniye şayandır (TTOSOTBB, 1965: 173).

Sanayi, ekonomik kalkınmamızda en önemli yeri işgal etmektedir... Sanayinin memleket ekonomisindeki bu önemi ile mütenasip olarak teşekkül ve emekleme yıllarında korunması tabiidir... Kurulmakta olan sanayi her türlü dış rekabete karşı korunmalıdır (TTOSOTBB, 1964b: 10).

Buraya kadar görüldüğü gibi bu dönemde TOBB'un talepleri sermayenin toplumsal döngüsünün yasal-kurumsal ihtiyaçlarına yönelik, ya da başka bir deyişle ülke içinde kapitalist toplumsal ilişkilerin inşasının ihtiyaçlarına yöneliktir.²⁵ TOBB'un 1950'lerin ortalarından itibaren başlayan, özellikle kriz sürecinde yoğunlaşan ve 1960'larda süren bu yaklaşımı, TOBB tarafından temsil olunan ticari sermayenin artı-ürüne veya artı-değere dayanan bağımlı yapısından kaynaklanmaktadır. Sermaye birikiminin ulaştığı aşamada tarıma dayalı birikimden sanayie dayalı birikime yönelme ihtiyacı olduğu ölçüde, ticari sermayenin üretken sermaye ile çıkar çatışması yaşaması kaçınılmaz olacaktır. Bununla birlikte, sanayileşme sürecinin hızlanması ile birlikte ticari sermaye, ülke içinde yaratılan artı-değere bağımlı olmaya başlayacaktır. Bu durumda ise ticari sermaye ve üretken sermaye arasında çıkar çatışması yaşanacaktır. Üretken sermayenin 1960'lar boyunca sermaye birikimini arttırması ile birlikte, TOBB içindeki çatışmalar artarak sürmüştür. TOBB içinde temsiliyetin nicelliğe dayanmasından kaynaklanan sorunların çözümü için üretken sermayenin ayrı bir örgütlenmeye gittiği iddia edilmektedir. Oysaki süreç boyunca ticari sermayenin bağımlı yapısı artmış, üretken sermaye, ticari sermaye karşısında hegemonik üstünlük sağlamaya başladıkça ayrı bir örgütlen-

25 Sermayenin toplumsal döngüsünde üçüncü aşama olan realizasyon aşamasının incelenmesine gerek görülmemiştir.

me ihtiyacı hissetmiştir. Böylece 1971’de TÜSİAD kurulmuş ve sözü edilen çatışma TÜSİAD’ın ve TOBB’un temsiliyeti üzerinden yürütülmüştür. Üretken sermaye ve ticari sermaye arasındaki mücadelelerin yanı sıra üretken sermayenin ticari sermaye karşısında hegemonik üstünlük kurmaya başlaması, ticari sermayenin bir kesiminin üretken sermaye ile bağımlılık ilişkisi içine girmeye başlaması anlamına da gelir. Örneğin Avcioğlu, Koç Holding’in bayilerindeki artışa dikkat çekerek, büyük kapitalist sınıfa bağlı ticari burjuvazinin gelişmekte olduğunu belirtmektedir (Avcioğlu, 1969: 524).²⁶ Bu paragrafta tartışılan çerçeveye dayanılarak TOBB içindeki ayırımın dinamikleri ve TÜSİAD’ın kurulması süreci aşağıdaki bölümde tartışılacaktır.

TOBB İçinde Ayrışmanın ve TÜSİAD’ın Kurulma Sürecinin Dinamikleri

Buraya kadar görüldüğü gibi, 1960’lar boyunca TOBB’un talepleri değer yaratılmasını amaçlamakta, dolayısıyla üretken sermayenin taleplerini içermektedir. Fakat bu durum 1960’lar boyunca ticari sermaye ve üretken sermaye arasında mücadele yaşanmadığı ve üretken sermayenin bütün taleplerinin TOBB tarafından savunulduğu anlamına gelmemektedir. Bu dönemde Bianchi’nin belirttiği gibi sanayiciler, ticari gruplarla birçok önemli konuda karşı karşıya gelmiştir: İthalatçılarla döviz kurunda ve ithalat lisanslarının dağıtımında, perakendecilerle fiyat kontrolü ve distribütörlük haklarında, tarım ihracatçılarıyla vergilendirme politikası ve toprak reformu konusunda, özel bankalarla faiz oranları ve borç verme konusunda (Bianchi, 1984: 252).²⁷ Hatta Bianchi’ye göre TOBB, kota ve lisans dağıtımında önceliği ticari firmalara vermiş ve sanayicilerin artan ithal hammadde ihtiyaçlarını direkt olarak karşılama yeterliliğini ciddi olarak kısıtlamıştır (Bianchi, 1984: 253). TOBB’da ticari sermayenin ağırlıklı olarak temsiline rağmen sanayileşmenin zorunluluğu TOBB tarafından 1958’den sonra dile getirilmeye başlanmıştır. TOBB’un sanayileşmeyi savunması ticari sermayenin çıkarlarını göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Sanayileşmenin savunulması krizin yol açtığı koşullarda ticari sermaye için de gereklilik haline gelmiştir. Fakat bu gerekliliğin savunulmasında ticari sermayenin üretken sermaye ile uzlaşmaz çelişkisi kuşkusuz ki göz ardı edilmemiştir. Dönem boyunca, artı-değerden alınan pay, üretken sermaye ile ticari sermaye arasında mücadele konusu olmayı sürdürmüş, bu kapsamda TOBB’da temsiliyet önem kazanmıştır. TOBB’da temsiliyet yapısının niceliğe dayanması, üretken sermayenin ticari sermaye karşısında TOBB’da söz sahibi olmasını engellemiştir. Ş. Gülfidan’a göre büyük sanayiciler stratejilerini TOBB’a benimsetmeyi

26 Aytulun, Avcioğlu’na referans vererek tekeli sermaye ile doğrudan ilişkileri olan ticari nitelikte bir orta burjuvazinin yükseldiği yorumunu yapmaktadır (1977: 49).

27 Ticari sermaye ve üretken sermayenin kotalar üzerindeki çekişmesine ilişkin bir örnek şöyledir: “15. kota üzerinde özel sektörün dileklerini tespit için dün İzmir’de başlayan toplantıda sanayici ve ithalatçılar arasında şiddetli çekişmeler olmuştur... Bazı delegeler her türlü sanayiye mutlaka desteklenmesi gerektiğini söylemişler ve ‘Aramızda memleket için çalışmayanlar da var. Esas gaye kâr sağlamaktır. Bu bakımdan herkesin aynı nispetle teminata tabi olması gerekir’ demişlerdir” (Cumhuriyet, 11 Mayıs 1965, 7).

amaçlamıştır. Fakat bunun olanaksız olma sebeplerinden biri, TOBB'da ağırlıklı temsiliyet sistemi olduğundan sanayi sektörünün çıkarları ticaret sektörü karşısında ikincil derecede kalmıştır (Gülfidan, 1993: 31). Gülfidan'ın da referans verdiği A. Öncü ise TOBB'da temsiliyet yapısı nedeniyle tüccarların çıkarlarının egemenliğine kısmen katılmakta, sanayicilerin ve tüccarların arasında bir tarafın egemenliği yerine mücadeleden bahsedilmesi gerekliliğini belirtmektedir. Öncü, Sanayi Odalarının temsil ettiği ekonomik güç ve üyelik genişliği açısından sayıların ima ettiğinden çok daha önemli olduğunu vurgulamıştır (Öncü, 1980: 459). Gülfidan'a göre büyük sanayicilerin Sanayi Odaları yoluyla TOBB'u içsel olarak kontrol etme çabası başarısız olmuştur. Bunun yanında büyük sanayicilerin, daha fazla temsil edilmek için 5590 sayılı yasada değişiklik yapma çabası karşılık bulmamıştır (1993: 34).

Üretken sermaye, TOBB'u kendi stratejisine tam olarak eklemlemede başarı sağlayamayınca, çıkarlarını savunmak için ayrı bir örgütlenme hedefine yönelmiştir. Böylece 'Sanayi Meclisleri' ve 'Sanayi Birliği' adlı örgütlenmeler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Üretken sermayenin niye 1960'ların sonunda ayrı bir örgütlenme ihtiyacı duyduğu sorusunu yanıtlamak bu noktada anlamlı olacaktır. Bu sorunun cevabını, TOBB'un bu zamana kadar ticari sermayenin çıkarlarını korumasından hareketle ele almak gerçekçi olmayacaktır. Bu aynı zamanda niye 1968-1969'da ayrı bir örgütlenme ihtiyacı duyulduğu sorusunu cevaplamaya yetmez. Buna karşın 1960'ların sonuna doğru sermaye birikiminin eğilimleri üzerinden kurulacak bir ilişki, bu sorunun yanıtlanması için çok daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

1960'lar boyunca üretken sermayenin hızlı birikim gerçekleştirilmesiyle birlikte sermaye birikimine içkin bir olgu olan sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri de dönem boyunca gittikçe hızlanmıştır. Böylece üretken sermaye sahipleri kabaca büyük ve küçük üretken sermaye olmak üzere ve büyük üretken sermaye özellikle İstanbul'da konumlanmak üzere belli bir ayrışma gerçekleşmiştir.²⁸ Bunun yanında diğer ayrışma, bir önceki bölümde tartışılan kavramlar üzerinden şöyle açıklanabilir: Bir yanda ülke içinde değer yaratılma gerekliliğini 1958 krizinde kavrayan ama yine de sınıfsal çıkarlarını savunmayı da ihmal etmeyen ticari sermaye diğer yanda ise kriz sonrasında sermaye birikiminin devamlılığını sağlayacak yegâne sermaye biçimi olan üretken sermaye. Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan, ticari sermayenin sözü edilen bu özelliğini vurgulayarak üretken sermayenin TOBB'da nüfuz sağlama çabasına işaret etmiştir. Ticaret ve Sanayi Odaları'nın, Odalar Birliği'nden kopacaklarını ve bunda kararlı olduklarını açıklayan Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan, kendilerini Odalar Birliği'ne bağlayan 5590 sayılı kanunun değiştirilmesi için çalıştıklarını söylemiştir. Şinasi Ertan, Odalar Birliği'ne tüccarların hâkim olduğunu, bu nedenle ekonominin is-

28 Büyük ve küçük üretken sermaye arasındaki ayrışmayı yansıtan örneklerden biri kota sisteminin işleyişi konusunda verilebilir. "Sanayici kotasından istifade edemeyen küçük üreticiler, ithal girdilerini... piyasadan almak zorunda kaldıklarında normal ithal fiyatının çok üzerinde ödemede bulunmaktadırlar" (Alpar, 1974: 85).

tenilen düzeye ulaşmadığını, ekonomik krizlerin bu nedenle olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 28 Mayıs 1969: 7). 30 Mayıs 1967 tarihli Cumhuriyette “Olayların Ardındaki Gerçek” adlı yorum yazısında Odalar Birliği Başkanı olan Sırrı Enver Batur’un, gerçek sanayiciyi korumadığı, büyük ithalatçı çıkarlarını ve görüşlerini savunduğu için eleştirildiği belirtilmektedir. Bunun yanında sınai gelişme temposunun ithalatçı-sanayici isteklerini çatıştırdığı, Odalar Birliği İdare Kurulunun teşekkül tarzının bu gelişmeyi kösteklediği belirtilerek sanayi odalarını ayrılmaya ve yeni bir birlik kurdukmaya karar verdirenin bu gerçekler olduğu ifade edilmiştir (30 Mayıs 1967: 1-7).

Eylül 1968’de Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Kayseri ve Eskişehir Sanayi Odaları tarafından yapılan ortak açıklamada ‘Sanayi Birliği’ kurulmasının kararlaştırıldığı açıklanmıştır. Birlik, sanayi ile ilgili meselelerin bizzat sanayiciler tarafından incelenmesini sağlayacak ve bir sanayi meclisi kurulması için çalışmalar yapacaktır (Cumhuriyet, 12 Eylül 1968: 1). Ankara, Adana, İstanbul, Ege Bölgesi, Eskişehir, Kayseri Sanayi Odaları yaptıkları toplantı sonunda Odalar Birliğinden çekilme kararını tekrarlamışlar ve Sanayi Birliğinin kurulmasını istemişlerdir. Aşağıda aktarılan değerlendirmede, üretken sermayenin gücünün bilincinde olduğu buna rağmen Odalar Birliği’nde temsiliyetten kaynaklanan sorunlardan yakındığı dikkat çekmektedir:

Kalkınma plânımızda ‘öncü sektör’ olarak vasıflandırılan Türkiye sanayinin, ötedenberi olduğu gibi bugünkü Odalar Birliği çerçevesinde ve bilhassa anlayışı içinde de, lâyık olduğu önemi kazanmasına imkân olmadığı son olaylar esnasında bir daha meydana çıkmış bulunmaktadır. Öyle ki, ister geçerli olsun, isterse olmasın, son kongrede seçilenler arasında hiç bir sanayi kuruluşu mümessilinin bulunmayışı da bunun en açık ispatı ve en son tezahürü olarak karşımızda durmaktadır. Biz altı sanayi odası olarak, ötedenberi, bir yandan öncü sektör sayılırken, diğer yandan bir Odalar Birliği’nin bunu tanımaz bir anlayış içinde olmasından Türkiye sanayinin gereken güce kavuşamayacağı tezini savunmakta idik ve bundan ne kadar haklı olduğumuzu bugün bir daha görmekteyiz. Bu durum karşısında, kuruluşlarını tamamlamış Türkiye Sanayi Odaları’nın, kendi birliklerini meydana getirerek, 5590 sayılı kanun ile Ticaret Bakanlığınca Odalar Birliği’ne verilip de, Türkiye sanayinin istifadesine arzedilmekte, daima eksik ve çoğunlukla ters ve faydasız halde kullanıldığını gördüğümüz yetkilerin, kurulacak Sanayi Birliğince kullanılmasında memleket sanayinin inkişafı yönünden sayısız faydalar olduğuna inanıyoruz (Cumhuriyet, 6 Haziran 1969: 1-7).

Odalar Birliği’nden ayrılmak isteyen üretken sermaye de kendi içinde homojen değildir. Eskişehir Sanayi Odası yayımladığı bildiriye, banka kredilerinden daha çok ticaret erbabının yararlandığından şikâyet ederek bu tutuma son verilmesini talep etmekle birlikte üretken sermaye karşısında da muhalif bir konumda bulunduğu bildiriye şöyle ifade edilmektedir: “Türk sanayicinin sesine, tüccar-sanayici şek-

linde ikili görünüşe sahip büyük işletme gruplarının sesi hâkim olmuştur.” (Cumhuriyet, 10 Ocak 1971: 1-9). Benzer şekilde ticari sermaye de kendi içinde homojen değildir. Örneğin bu konuda İstanbul Ticaret Odası'nda kota çalışmalarından yakınılmış ve dış ticaretin bir kaç firmanın tekelinde olması eleştirilmiş ve orta sınıfın kalmadığı ifade edilmiştir (Cumhuriyet, 21 Temmuz 1967: 7).

Buraya kadar sözü edilen sermaye içi mücadeleler sürecini Behice Boran şöyle özetlemektedir:

Türkiye'de kapitalistleşmenin ilerlemesi yönetici sınıflar üçlüsünün kendi iç dengesini değiştirmek, sanayi burjuvazisini ön plana itip üçlü arasındaki çelişme ve çekişmeleri belirginleştirmekle kalmadı, küçük sermaye sınıfları ile, küçük ve orta burjuvazi ile koalisyonu bozdu. Bir yandan kapitalizmin genel gelişmesi orta sınıflarda, Anadolu tüccar ve eşrafında da bir gelişme, sermaye birikimi oldu. Öte yandan kapitalist gelişme kanunu sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi kanunu, Türkiye'de de, kendi ölçüleri içinde işleyerek sermayenin gittikçe daha büyük miktarlarda daha az ellerde ve daha büyük işletmelerde ve idari birimlerde –şirketlerde– toplanmasına yol açtı. Küçük ve orta sermaye ve işletmeler yok olma, büyükler tarafından masedilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı (1975: 95-96).

Bu sürecin TOBB'a yansıması ise 1960'ların sonunda Necmettin Erbakan'ın TOBB başkanlığına seçilmesi ile görünür hale gelmiştir. Anadolu sermayesi olarak adlandırılan küçük üretken sermaye ve ticari sermaye, büyük üretken sermaye karşısında çıkarlarının farklılaştığını Erbakan'ın TOBB başkanlığına adaylığını destekleyerek göstermiştir. Bianchi, 1984 tarihli çalışmasında son 20 yıldır büyükölçekli özel sanayi gelişimini vurgulayarak kapitalist gelişmenin basitçe özel girişimin genel çıkarlarından bahsetmeyi zorlaştırdığını belirtmiştir. TOBB içinde büyüyen ayrılıklar, rakip 'işadamları' derneklerinin çoğalması ve bu eğilimlerin yatırım açısından fonksiyon, coğrafya ve nicelik olarak ayrışması Adalet Partisi koalisyonunu tehdit etmiştir (Bianchi, 1984: 252). Benzer şekilde Alkan da, çoğu İstanbul ve yakın bölgelerde faaliyet gösteren büyük sanayicilerle, diğer bölgelerdeki küçük üreticiler arasındaki, 1960'lı yıllar boyunca şekillenen ayrımlara değinmek gerektiğini belirtmektedir. Alkan'a göre büyük sanayiciler genel olarak dışa açık ve daha az korumacı bir ekonomi politikası takip edilmesini savunmaktadırlar (1998: 136). Büyük üretken sermayenin ağırlıklı olarak temsil edildiği İstanbul Sanayi Odası'nın çıkardığı dergide bu talepler yer almaktadır. Büyük üretken sermaye için belli sektörlerde içe yönelik birikim imkânları tıkanmış ve kapasite fazlaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun çözümü olarak ise dışa açılma hedeflenmiştir. Örneğin pamuklu mensucat sektöründe %26,5'lik kapasite fazlası vardır ve bunun ihrac edilmesi için İstanbul Sanayi Odası Dergisi'nde "Sanayici Diyor Ki" bölümünde "İhracatta Vergi İadesi" başlığı altında ihracatta vergi iadesi talep edilmektedir (İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 1966). Bunun yanında büyük üretken sermayenin temsilcilerinden Eczacıbaşı, Koç, Soysal, Mansur ve Zobu'nun 5-6-7-9 ve 10 Nisan

1968'de Cumhuriyet Gazetesinde yayımlanan görüşmelerinde, dışa açılmanın gerekliliğini ısrarla vurgulamaları buraya kadar belirtilenleri doğrulamaktadır. Görüldüğü gibi üretken sermaye birikiminin hızlanması ile birlikte üretken sermayenin çıkarları hızla farklılaşmaktadır. Bunun yansıdığı noktalardan birisi TOBB ve bakanlar arasında yapılan toplantıların sona ermesidir.

TOBB ve bakanlar arasındaki toplantılar niye 1962'nin ortasına kadar başlamamıştır ve bu toplantılar niye 1968'de sona ermiştir? Bu soruya cevap vermenin önemli olduğunu belirten Saybaşı'nın kendi yanıtı şöyledir: Toplantıların başlama yılı olan 1962 yılı, planlı ekonomik gelişmenin başlaması ile ilişkilidir. 1968 sonrasında toplantıların yapılması için sebep yoktur çünkü Adalet Partisi patronaj sistemini yeniden tesis etmiştir (1976b: 130). Saybaşı'nın yorumunun aksine toplantıların 1968'de bitmesini üretken sermayenin birikim ihtiyaçlarının farklılaşması ve bu farklılaşmanın etkisiyle ayrı bir örgütlenme oluşturma çabalarına bağlamak daha doğru olacaktır. Üretken sermaye 1960'lı yılların sonlarına doğru daha fazla artı-değere ulaşma çabası içinde olmuştur. A. Aker'in belirttiği gibi 1967 yılından itibaren montaj sermayesi büyük sanayi sermayesine dönüşmüştür. Montajdan üretken sermayeye geçişle, sanayicinin aldığı artı-değerin esas kaynağı ticaret değil, işçinin emek gücü olmuştur (Aker, 1975: 8 ve 11). Bununla beraber,

Artı-değere ulaşma isteğinin diğer bir yolu da 1960'lı yılların sonlarına doğru tüketim malları üretiminden, ara ve yatırım malları üretimine doğru geçişin başlamasıdır. Bunun sebebi de tüketim malları üretimine göre, ara ve yatırım mallarında daha fazla "ülke içi emek" kullanılmasıdır (Ercan ve Tuna, 2006: 166).

1960'ların sonunda-12 Mart'a doğru olan süreçte- yukarıda belirtilen artı-değeri arttırma yolları ile işçi sınıfı üzerinde daha fazla kontrol sağlama ihtiyacı duyulduğu görülmektedir. 1960'ların sonlarına doğru üretken sermayenin işçi sınıfı karşısında artı-değeri arttırma mücadelesi, üretken sermayenin ile diğer sermaye kesimleri arasındaki artı-değeri paylaşma mücadelesi kuşkusuz ki karşılıklı ilişki halindedir. Dolayısıyla üretken sermayenin TOBB dışında ayrı bir örgütlenme hedefi ile 1960'ların sonlarında artan sermaye-işçi sınıfı mücadelesi birbirleriyle etkileşimlidir.

1960'lı yıllarda, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma²⁹ eğilimleri ile holdingleşme olgusu karşılıklı olarak birbirlerini etkileyerek hızlandırmıştır.³⁰ İ. Tekeli'nin de belirttiği gibi "şirketlerin holding sistemleri oluşturmasına olanak veren yasal değişiklikler yapıldıktan sonra, Türkiye'de sermayenin yoğunlaşma süreci hızlanmış ve özel kesimde tekelleşme olgusu çok yüksek oranlara ulaşmış-

29 "Özellikle 1960'dan bu yana Türkiye sanayiinde yoğunlaşma, hızla ilerlemekte, daha büyük ölçekli işyerleri kurulmakta, büyük ölçekli işyerlerinin bütün işyerleri içindeki ağırlıkları artmaktadır" (Silier, 1977: 27). Ayrıca ayrıntılar için bkz. Silier, 1977, 27-29). İmalat sanayi kapsamında, çok daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Korum, 1977: 57 sonrası).

30 Türkiye'de holdingleşme 1963 yılında başlamış, 1970 yılından sonra hızlanmış, 1973 yılına kadar 67 holding kurulmuştur (Tekeli ve Menteş, 1977: 19). A. C. Aytulun'a göre ilk holding 1958'de kurulmuştur. Fakat 1963'te yasal mevzuatta gerçekleşen değişikliklerle birlikte holdinglerin kurulması yaygınlaşmaya başlamıştır.

tır” (Tekeli, 1998: 2394). Buraya kadar bahsedilen 1960’lı yılların sonuna doğru artan, büyük üretken sermayenin artı-değeri arttırmaya yönelmesi ve sermayenin merkezileşme-yoğunlaşa eğilimleri, büyük üretken sermaye-küçük üretken sermaye arasındaki çelişkilerin daha da yoğunlaştığını göstermektedir. Bu süreç büyük üretken sermayenin kendi çıkarlarını savunacağı ayrı bir örgütlenme ihtiyacını açıklamaktadır. Alkan bu süreci şöyle anlatmaktadır:

TÜSİAD’ın kurulmasında Odalar hiyerarşisinden kaynaklanan nedenleri özetlemeye çalışırsak şunları sıralamamız gerekiyor; gerek odaların örgütlenme biçimi ve gerekse üst bir temsil örgütü olarak yapılandırılan Odalar Birliğindeki temsil sistemi büyük sanayicilerin bu kuruluşları bir baskı grubu örgütü olarak kullanmalarına imkan tanımıyordu... Hükümetten kendi çıkarları doğrultusunda stratejik kararlar bekleyen büyük sanayiciler ülkenin gelişmiş bölgelerinde faaliyet yürütüyorlar, nitelikli işgücü istihdam edebiliyorlar ve dolayısıyla sendikalar karşısında, onların isteklerine karşı daha uzlaşmacı bir eğilim taşıyorlardı. Ağırlıklı olarak birikimlerini daha az korumacı bir ekonomi politikası altında dışa açık bir üretim stratejisine yönlendirmeyi istiyor ve kıt kaynakların bu strateji doğrultusunda sanayi yatırımlarına aktarılmasını talep ediyorlardı. Bu talepler tarımsal ve ticari çıkarlarla küçük üreticilerin çıkarlarına ters düşüyordu (Alkan, 1998: 139-140).

Bu bölümün buraya kadar olan kısmını toparlamak gerekirse 1960’ların sonunda sermaye birikiminin hızlandığını, işçi sınıfı üzerinde daha fazla kontrol sağlama ihtiyacı hissedildiğini ve sermaye içi mücadelelerin keskinleştiğini söyleyebiliriz. Tüm bu olguların birbiriyle karşılıklı ilişki halinde olduğunu ve bunların, TOBB içindeki ayrışmada yansıma bulduğunu ifade edebiliriz.

1960’ların sonlarına doğru sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri ve bununla karşılıklı ilişki içinde gelişen holdingleşme, 12 Mart darbesi sürecinde daha da hızlanmıştı. Bu eğilimlerin doğal sonucu olarak üretken sermaye hızlı bir birikim sağlamış, üretken sermaye içinde ayrışma ileri boyutlara ulaşmıştır. Az sayıda büyük ölçekli üretken sermayenin hızlı bir birikim sağlaması, sermaye içinde eşitsiz gelişmeye yol açsa da küçük ve orta boy ölçekli üretken sermayeyle eklenmeye de yol açmıştır. Bu olgu, Sakıp Sabancı’nın 1985 yılında yayımlanan otobiyografisinden izlenebilir. Sabancı’ya göre Bossa Fabrikası’nın kurulduğu süreçte³¹ sanayileşme hareketi yeni yayılmaya başladığı için müteşebbis sadece üretim ile değil o üretime bağlı birçok hizmeti de yürütmek zorunda kalmıştır. Örneğin Bossa Fabrikası tekstil üretimini sürdürmek amacıyla fabrikadaki makinelerin tamiri için marangozhaneye ihtiyaç duymuş, bunun yanında fabrika personeli için gereken yemek servisi ihtiyacını kendi karşılamış, fabrikanın ürettiği malları ve üretilcek mallar için gerekli olan hammaddeleri taşımak için nakliyeciliğe girmiş ve personelinin taşımak için otobüs işletmeciliği hizmetini de kendisi yapmıştır (Sabancı, 1985: 70-71). Sabancı, “zamanla şartlar değiştikçe bütün bu işleri başkalarına dev-

31 Bossa Fabrikasının kuruluş yılı 1951’dir.

rettik” (1985: 71) ifadesini kullanarak büyük ölçekli üretken sermaye ile küçük ve orta ölçekli üretken sermaye arasında gelişen ilişki biçimini örneklendirmektedir. Sözü edilen bu ilişki 1960’lardan itibaren üretken sermayenin hızlı birikim sağlaması ile hızlanarak gelişmiş, 1980’lerde farklı bir boyut kazanmıştır. Sonuç olarak, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğilimlerinin hız kazanması sonucunda büyük üretken sermaye ayrı bir örgütlenme yolunu tercih etmiştir. TÜSİAD’ın kurulmasıyla somutlanan bu süreçte TOBB’un konumu da değişmiştir. TOBB, büyük üretken sermayeyle ilişkili olan küçük ve orta büyüklükte üretken sermayenin ve ticari sermayenin etkinlik sağladığı bir örgüt olmuştur.

1980’lerle birlikte içe yönelik birikim sürecinden dışa yönelik birikim sürecine geçişle birlikte üretken sermaye için rekabet dinamiği önem kazanmıştır. Artık ülke dışındaki sermaye ile de rekabet etmek gerektiği için emek gücü üzerinde kontrol kurmak daha fazla önem kazanmıştır. Böylece 1980 sonrasında birikim sürecinde KOBİ’ler ve ağırlıklı olarak KOBİ’leri temsil eden TOBB ön plana çıkmıştır. Bu süreç aşağıdaki bölümde tartışılacaktır.

1980’den Günümüze Birikim Sürecinde TOBB

Daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi, 1950’li yıllarda sermaye içi bileşenlerin/fraksiyonların çatışma alanında, ticari sermayenin ve az da olsa küçük sanayiinin etkinliğinde yer alan TOBB, 1960’larda sanayileşmeyi desteklemiştir. 1960’lı yıllarla birlikte üretken sermayenin hızlı birikim sağlaması ile üretken sermayeye ara girdi sağlayan KOBİ’lerin sayısı hızla artmıştır. 1980’li yıllara ve özellikle 1990’lı yıllara gelindiğinde KOBİ’ler, Ticaret ve Sanayi Odaları’nda ve dolayısıyla TOBB yönetiminde etkin hale gelmişlerdir.³²

1970’li yılların sonlarında Odalar Birliği bünyesinde 8 Sanayi Odası, 50 Ticaret Odası, 131 Ticaret ve Sanayi Odası, 52 Ticaret Borsası bulunmaktadır. 1995 itibarıyla ise 147 Ticaret ve Sanayi Odası, 60 Ticaret Odası, 91 Ticaret Borsası, 11 Sanayi Odası ve 2 Deniz Ticaret Odası bulunmaktadır³³ (TOBB, 1995’ten aktaran Alkan, 1998: 106). Genel Kuruldaki dağılıma bakıldığında örneğin 1973 yılında, temsil oranları şöyledir: Sanayi Odaları 55 temsilci, Ticaret Odaları 166 temsilci, Ticaret ve Sanayi Odaları 438 temsilci, Ticaret Borsaları 282 temsilci (Öncü, 1983: 1572). Birliğin kuruluş kanunu çerçevesinde, büyük odalar dışındaki tüm odaların üye sayılarına ve gelirlerine bakılmaksızın Birlik Genel Kurulunda bir temsilci ile oy hakkına sahip olması, küçük odaların ve tüccarların çoğunlukta olduğu odaların ağır bastığı bir genel kurul bileşimini sağlamıştır (Öncü, 1983: 1572). Alkan’ın belirttiği gibi Genel Kurul Bileşiminde baskın grup, Anadolu’da il ve ilçe düzeyin-

32 Alkan bu süreci şöyle yorumlamıştır: Ticari sermayenin TOBB içindeki egemen karakteri 1950-1986 arası Birlik çatısı altında etkin olmuştur. Alkan’a göre TOBB, 1980’lerin sonlarından itibaren KOBİ çıkarlarını savunma gibi yeni bir fonksiyonel konum belirlemeye yönelmiş ve ağırlıklı olarak bu tip işletmeler TSO’ların çatısı altında toplanmış bulunmaktadır (Alkan, 1998: 164-165).

33 2007’de Ticaret ve Sanayi Odalarının Sayısı 178’e, Ticaret Borsalarının sayısı 113’e çıkmış, diğer odaların sayısında ise değişiklik olmamıştır.

de örgütlenmiş bulunan üye sayıları ve gelirleri düşük, bölgesel ve ticari çıkarlarının ağır bastığı ticaret ve sanayi odalarıdır (Alkan, 1998: 106). Ticaret ve sanayi odaları içinde ise ağırlık KOBİ'lerin olmuştur.

Dışa yönelik birikim süreci ile birlikte artan sermaye içi rekabette KOBİ'ler ve KOBİ'lerin temsil edildiği TOBB'un konumu önem kazanmıştır. Bu konum analiz edilirken -ve TOBB'un tarihsel gelişim süreci ele alınırken- sermaye-sermaye ve sermaye-emek ilişkilerinin birbirleri üzerinde yaptığı karşılıklı etkiye dikkat çekmek gerekmektedir. Döneme ilişkin TOBB'un talepleri sermaye içi ilişkilerle sermaye-emek ilişkilerinin karşılıklı etkileşimi üzerinden analiz edilebilir. Hâlbuki birçok çalışmada TOBB, bir 'çıkarcı grubu' olarak değerlendirilmekte ve diğer 'çıkarcı grupları' ile ilişkisi üzerinden analiz yapılmaktadır. Dolayısıyla böyle araştırmalarda üzerinde durulan sermaye içi ilişkilerdir ve sermaye içi ilişkilerin sermaye-emek ilişkileri ile olan bağlantısı koparılmış, göz ardı edilmiştir.

TOBB'un devletten vergi indirimi, ucuz kredi vb. gibi talepleri her zaman olmuştur. Bu talepler, artı-değerden devletin aldığı paya yöneliktir. Bu taleplerin gerçekleşmesi, devletin kendisine düşen artı-değer oranından vazgeçtiği kadar olan kısmın ikamesini gerektirmektedir. İkame edilecek kesimi, direkt olarak veya dolaylı vergilerle daha fazla ödeyen emekçi sınıflar olacağı için, bu gibi talepler emek gücü üzerinde dolaylı bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Bunun yanında sermaye içi rekabetin artması, emek gücü üzerinde doğrudan bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Özellikle 1980 sonrasında dışa yönelik birikim sürecinde sermaye içi rekabet gittikçe artmaya başlamış ve bu rekabet sürecinde ucuz emek gücü ihtiyacı ve mutlak artı-değerin elde edilmesinin önem kazanması KOBİ'leri daha da önemli kılmaya başlamıştır. KOBİ'lerin büyük üretken sermaye ile ilişkileri dönem boyunca artarak sürmüştür. Bu ilişki, emek gücü üzerinde artı-değer elde etme baskısını en yüksek düzeye çıkarmaya bağlıdır. KOBİ'lerde ucuz emek gücünden yararlanarak ve özellikle mutlak-artı değer üzerinden birikim sağlanmasının koşulları varken, KOBİ'lerin ara girdi sağladığı büyük üretken sermayenin ise görece artı-değeri arttırmanın koşulları daha fazladır.³⁴

B.G. Müftüoğlu'na göre, Türkiye'de KOBİ'lere biçilen değer, 1980 sonrasında uluslararası piyasaya eklemlenmenin gerçekleştirilmesi için oluşturulan gerek yasal düzenlemeler, gerek AB müktesebatına uyum için oluşturulan kurumlar ve kurullarla kapitalist ekonominin eşitsiz ve bileşik gelişmesini kuvvetlendiren fason ekonomisine eklemlenme gerçeğidir (2003: 20). Müftüoğlu'nun vurguladığı nokta olan 1980 sonrasında fason üretimin hızlanması bu süreçte KOBİ'leri önemli kılan bir diğer olgudur ve ucuz emek gücü ihtiyacının yanında sabit sermaye yatırımlarının devredilme gereksiniminden kaynaklanmaktadır. Bu gereksinime 1980 sonrasında artan para-sermaye ihtiyacı karşısında sıklıkla başvurulmuştur. Ercan'ın belirttiği gibi sermaye içi bileşenler arasında

34 Bu dönemde mutlak artı-değerin ve görece artı-değer üzerin eş zamanlı arttırılmasına dayalı birikim sağlama konusunda bk. Ercan, 2004. Anadolu sermayesi ya da KOBİ'lerin, mutlak artı-değer için belirleyici olmaları bakımından ele alınması önerisi için bk. Ercan, 1997.

... işlem hacim ve hızının artması yani, üretken, para ve ticari sermaye dönüş hızlarının muazzam ölçüde artması, sabit yatırımların önemli bir kısmının önemli ölçüde kontrol edilebilen küçük ölçekli sermayelere aktarılması bireysel sermaye açısından sabit yatırımlara ayıracağı kısmın azalmasına neden olmakta[dır] (1998: 47).

1980 sonrasında ve 1990'larda artan para-sermaye ihtiyacı sermaye içi ilişkileri yeniden tanımlamaya başlamıştır³⁵. Bankası olmayan üretken sermaye ve bir bütün olarak KOBİ'ler bu süreçten olumsuz etkilenmişlerdir. Ağırlıklı olarak KOBİ'lerin temsil edildiği TOBB, 1989 yılının değerlendirmesini yaptığı 1990 İktisadi Raporunda, sanayileşmenin askıya alınmasını eleştirerek kısa ve uzun dönemde sanayileşme davasından fedakârlık yapılamayacağını açık olduğunu belirtmiştir (TTO-SOTBB, 1990: 636). Para-sermaye ihtiyacı sermaye içi ilişkileri yeniden tanımladığı ölçüde sermaye-emek ilişkisini de etkilemiştir. Ercan'a göre:

Para-sermaye ile işçi sınıfı arasında doğrudan bir ilişki olmamasına rağmen, üretken kapitalistler para-sermayenin maliyetinin artmasını kontrol edemedikleri ölçüde, üretim maliyetlerini aşağı çekmek için, kontrol edebildikleri işgücü üzerinde sömürü oranını artırmaya yönelmişlerdir. Böylece para-sermayenin ekonomideki egemenliği üretken sermayenin güç kaybetmesine yol açarken, bu güç kaybetmenin maliyetini işçi sınıfına aktarma çabası emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi tanımlayan önemli bir diğer sonuç olmuştur (2004: 34).

Yukarıdaki alıntı, bu çalışmanın temel argümanlarından birisi olan sermaye-işçi sınıfı arasındaki mücadele ile sermaye içi mücadeleler arasında karşılıklı ilişkiye dikkat çekmektedir. 1980'lerde ve 1990'larda üretken sermayelerin daha fazla para-sermayeye ihtiyaç duyması, daha fazla artı-değere el koyulmasını yani işçi sınıfı üzerinde daha fazla kontrol kurulmasını gerektirmiştir. Emek-gücünü daha fazla sömürmek sermaye içi mücadelelerin sonucuyla bağlantılı olmakla birlikte, sermaye içi ilişkileri yeniden tanımlamıştır. Böylece daha fazla ucuz-emek gücünün çalıştırıldığı KOBİ'lerin temsil edildiği örgüt olarak TOBB'un, sermaye içi mücadeleler içindeki konumu yeniden belirlenmiştir.

Para-sermayeye ulaşma maliyeti artan KOBİ'ler, direkt olarak emek gücü üzerinde baskılarını daha da arttırmışlardır. Ağırlıklı olarak KOBİ'leri temsil eden TOBB, emek gücü üzerindeki bu direkt baskının yasal-kurumsal alt yapısına yönelik taleplerini bu dönemde dile getirmiştir. TOBB'un 1991 Yılı Ekonomik Raporu'nda iş güvencesinin önemi ısrarla vurgulanarak iş akdinin feshine yönelik düzenlemeler, kıdem teminatı, işsizlik sigortası, sendikalar ve toplu sözleşmeler yasasının bir bütün olarak ele alınarak gerçekleştirilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bunun yanında İLO hükümlerinin körü körüne uygulanmasından kaçınılması gerektiği, çalışma hayatına esneklik getirecek bir anlayış içinde düzenlenmesi gerek-

35 1980 sonrasında para-sermayenin artan önemini bankaların el değiştirmesi çerçevesinde ele alan bir çalışma için bkz. Praksis'in bu sayısındaki N. Ergüneş'in yazısı.

tiği aynı raporda ifade edilmiştir (TTOSOTBB, 1992: 130). TOBB'un yayın organı olan Ekonomik Forum Dergisi'nde 1994 Krizi sonrasında yayımlanan bir yazıda bu taleplerin KOBİ'ler için çok daha yakıcı hale geldiği görülmektedir:

Yatırımların gerilediği, verimliliğin sıfırlandığı, buna karşılık faiz hadlerinin reel olarak çok yüksek tutulduğu şartlarda rekabet gücünü ayakta tutmak için reel ücretlerde gerileme tek anahtar haline geliyor. Demokrasi ile açılmayan bu anahtar, Türkiye'nin siyasi istikrarsızlığının da kaynağı oluyor (Yurtsever, 1994: 9).

Para-sermaye karşısında üretken sermayenin güçsüz bir konuma düşmesiyle birlikte, emek gücü üzerinde direkt baskının yanında dolaylı baskı olarak adlandırılabilir vergi indirimini, ucuz kredi gibi talepler dönem boyunca TOBB tarafından gündeme getirilmiş; Ekonomik Forum Dergisi'nde bu talepler sürekli dile getirilmiştir. Örneğin 1994 yılı Ocak ayında TOBB Yönetim Kurulu Başkanı Yalım Erez küçük ve orta işletmelerin hem teşvik tedbirlerinden hem de kredilerden gereğince yararlanamadığını belirterek mevcut kredi piyasasından % 4 gibi çok düşük bir pay alan küçük ve orta işletmeler için bünyelerine uygun bir kredi sisteminin uygulanmasını zorunlu gördüğünü ifade etmiştir (Erez, 1994: 5). Para-sermaye karşısında üretken sermayenin güçsüz duruma düşmesine sadece TOBB karşı çıkmamıştır. Bankası olmayan büyük üretken sermaye de bu süreçten olumsuz etkilenmiş ve buradan kaynaklanan çatışma TUSIAD içinde de görülmüştür.

1980'lerden sonra ve 1990'larda daha da hız kazanan esnek üretim, büyük üretken sermaye ile KOBİ'lerin ilişkilerini daha da yoğunlaştırmıştır. Koç Holding Planlama Grubu Başkanı Necati Arıkan, esnek üretimde yan sanayi ile ilişkilerin oldukça önemli olduğunu, yan sanayi ile koordinasyonun sağlanması gerektiğini vurgulayarak Koç Holding olarak yan sanayi ile sanki ortakmış gibi çalıştıklarını ifade etmiştir (Acar, 1995: 14). Koç Holding CEO'su Bülend Özyaydınlı'nın 2004 yılında yaptığı şu açıklama oldukça ilginçtir:

Ekonomimizi bekleyen en büyük sorunlardan biri de ana sanayide kapasiteler artarken, yan sanayinin buna ayak uyduramaması. Yan sanayide kapasite artıracak sermaye olmaması, ana sanayiye de zor durumda bırakıyor. Devletin bir planlama yapması lazım, kamu sektörü için emredici, özel sektör için yol gösterici (Milliyet'ten aktaran Ö. Öztürk, 2008).

Büyük üretken sermayeler ile yan sanayi niteliğindeki küçük sermayeler arasındaki ilişki eşitler arasındaki bağımsız ilişki değildir. Bu ilişkilerde büyük üretken sermayenin söz sahibi olma, belirleyicilik ve denetleme gibi istekleri vardır. Ercan'ın belirttiği gibi;

Küçük ölçekli sermaye ile finans-kapital ya da büyük sermayeli işletmeler birbirlerine alternatif olan yapılar değil tam tersine büyük ölçekli sermayenin varlığında küçük üreticilik anlam kazanmıştır. Bu anlamda söylendiği gibi ne 'küçük güzeldir', ne de 'büyük ölçekli sermayeye alternatif' yapılar-

dır. Büyük sermaye ekonomide etkinliğini ve belirleyiciliğini geniş alanlara yaydığı ölçüde, küçük ölçekli işletmeler daha kolay kontrol edilebilmekte (1998: 46).

Büyük üretken sermaye ile küçük üretken sermayeler arasındaki yoğunlaşan ilişkiler (ana sanayi-yan sanayi ilişkisi) bu sermaye fraksiyonlarını temsil eden örgütler arasındaki ilişkilere de yansımıştır. Böyle değerlendirildiğinde sözü edilen ilişki biçimini büyük üretken sermayeyi temsil eden TÜSİAD ile küçük üretken sermayenin temsilcisi olarak TOBB üzerinden inceleyebiliriz. Özellikle 2001 sonrasında, büyük üretken sermayenin hızlanan dışa yönelik birikiminde daha da yoğunlaşan bu ilişkiler sonucunda büyük üretken sermayenin temsilcisi olarak TÜSİAD, büyük üretken sermaye birikiminin sıkı sıkıya ilişkili olduğu KOBİ'leri temel alan bir örgütlenmeye öncülük etmiştir. Bu anlamda ana sanayi-yan sanayi ilişkisinin yoğunlaşması konusunda büyük üretken sermayenin kontrolü kaybetmeme hamlesi TÜRKONFED'in (Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu) kurulması ile karşılanmıştır.³⁶ Yukarıda aktarılan Koç Holding CEO'su Bülend Özyıldırım'ın yan sanayinin ana sanayideki birikime ayak uyduramamasına yönelik ifadeleri sözü edilen kontrol konusunun önemini göstermektedir. Bir başka deyişle TÜRKONFED'in kurulması, büyük üretken sermayenin, birikiminin sürekliliğini kendi kontrolü altına almasına yönelik bir girişimdir. Bu çerçevede TÜRKONFED'in ucuz işgücüne yönelik KOBİ'lerle ilgili talepleri, KOBİ'lerle ilişkisi yoğunlaşan büyük üretken sermayenin kendi birikimine ilişkin talepleri olarak anlaşılmalıdır. Örneğin, üyelerinin yüzde doksanı KOBİ'lerden oluşan TÜRKONFED'in yönetim kurulu başkanı Cemal Beysel, yatırım ortamı önünde yük olarak gördüğü işgücü piyasasındaki katılıkların, ücretler üzerindeki vergi ve prim yüklerinin azaltılması gerektiğini ifade etmiştir. Beysel'e göre "bu çerçevede, sosyal sigorta, işsizlik, sağlık prim oranları, kıdem tazminatı sistemi ile vergi dışı maliyet artııcı, liberal ekonomiye aykırı zorlamalar bütüncül olarak gözden geçirilmelidir" (Beysel, 2007).

TÜSİAD'ın söyleminde yukarıda bahsedilen değişimi geç de olsa yansıtan bir yorumda şöyle denilmektedir:

TÜSİAD, ilk defa çok net olarak küçük ve orta ölçekli işletmelerin "rekabete karşı savunmasız kaldığını ve geçiş süresinde desteklenmesi gerektiğini" bu kadar açık bir şekilde ortaya koydu. TOBB'un yapması gerekeni yaptı ve en önemlisi "küçük ve orta ölçekli" sermaye yaşayamazsa, büyük sermaye de yaşayamaz" ilkesini algıladığını belirtti (Bulut, 2007).

TÜSİAD'ın kurulmasına önyak olduğu TÜRKONFED ile KOBİ'ler üzerin-

36 KOBİ'lerin her ekonominin olmazsa olmaz koşulunu oluşturduğunu ifade eden TOBB Yönetim Kurulu Başkanı Fuat Miras, KOBİ'lerin bir yandan büyük işletmelerle rekabet içinde kendi başlarına nihai ürün ya da hizmet üretirken ekonomiye katkıda bulduklarını, diğer yandan da büyük işletmeleri yan sanayi biçiminde tamamlayarak onların daha fazla üretken olmalarına ve ekonomiye katkılarının daha da artmasına yardımcı olduklarını söylemiştir (Miras, 1994: 4). Miras'ın belirttiği, üretken sermayeler arası ana sanayi-yan sanayi ilişkisinin yoğunlaştığını göstermektedir.

de kontrol sağlama amacı, küresel kapitalizmle bütünleşme süreci hızlandıkça ve bu sürecin somutlaştığı alanlardan biri olan AB'ye üyelik sürecinde yaşanan yasal, toplumsal, kurumsal dönüşüm devam ettikçe KOBİ'ler büyük sermaye için anah-tar konumunu gittikçe arttıracaktır.

KOBİ'lerle büyük üretken sermaye arasında ana sanayi-yan sanayi ilişkisinin gittikçe önem kazanmasının yanında sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eği-limleri KOBİ'leri gittikçe etki altına almıştır.³⁷ Günümüze yakın bir tarihte TOBB başkanı Hisarcıklıoğlu yaptığı konuşmada, sektör temsilcilerine işlerini bölünerek değil, birleşerek büyütmeleri gerektiğini, aksi takdirde küresel sermaye yüzünden işlerini kaybedebileceklerini söyleyerek şu değerlendirmede bulunmuştur:

Ülkeler artık ordularla değil, şirketlerle işgal ediliyor. Gelen şirket hem ken-di bayrağını, hem ülke bayrağını getiriyor. Bize düşen, ortaklıklardan ayrıl-mak değil, daha fazla ortaklık kurmak. Güçlü sermaye için birleşmek şart. Küçük olsun, benim olsun diyen, gelecekte kaybedecek. Artık birlikte rah-met, ayrılıkta azap var (Referans, 8 Nisan 2007).

Özellikle kriz dönemlerinde sermayenin merkezileşme-yoğunlaşma eğilimleri-nin hız kazanması³⁸ ile birlikte TOBB, tekelleşme karşıtı ve ulusalcı bir söylem kul-lanmaya başlamıştır.³⁹ Tekelleşme karşıtı söylem sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimlerinin doğal sonucunu yansıtmaktadır. Birçok KOBİ'nin varlığı özellikle AB'ye üyelik sürecinde, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi tarafından gittikçe yoğunlaşan ölçüde tehdit edilmektedir. Örneğin,

OSİAD Başkanı Nihat Güçlü'ye göre, hükümetin başını ağrıttacak en önemli konular; yoksulluk ve işsizlik. Ekonomik büyümenin mevcut sıkıntıları azalt-mamasının nedeni olarak KOBİ'lerin ekonomik kriz sonrasında güçsüzleşme-sini görüyor. AB sürecinde Türkiye'deki 30 bin KOBİ'nin batacağını düşünen Güçlü, "önümüzde bir felaket tablosu bulunmasına karşın durumu KOBİ'lere anlatan yok. Firmalara çok çetin bir mücadele içinde olacağımız ve hiçbir ka-çış noktamızın olmayacağı anlatılmalı" dedi. Aynı konuya değinen İç Anado-lu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu (İÇSAFED) Başkanı Meh-met Akyürek ise AB'nin kendi KOBİ'leri için 10 yıllık projeksiyon yaptığını belirterek bizim elimizde KOBİ'lerin yapısını ortaya koyacak bir sanayi envan-teri bile yok sözleriyle durumu eleştirdi (Kobiefor, 2005).

TOBB'un gelecekte de çelişkili konumunu sürdürmesi kuvvetle muhtemel-dir: Hem sermayenin merkezileşmesi-yoğunlaşmasının birçok KOBİ üzerinde tehdit oluşturmaları konusunda KOBİ'lere ortaklıklara -ki bu durum sermayenin

37 Kuşkusuz ki sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri KOBİ'leri topyekün olumsuz olarak etkilememek-tedir. Birçok KOBİ bu süreçten sermaye birikimini artırarak çıkmaktadır.

38 A. Ersoy, sanayide ortaya çıkan yoğunlaşma sonucunda küçük ve orta boy işletmelerin görece öneminin giderek azaldığını belirtmektedir. Ersoy'a göre "Sanayide yoğunlaşma küçük ve orta boy işletmelerden bazılarının faaliyetle-rini sona erdirmelerine neden olurken, bir yandan da bu sanayi dallarında büyük işletmelerin ağırlığının artması so-nucunu doğuruyor... Türkiye'de 70 sektör arasında tekelleşmenin önemli boyutlara ulaştığı sektör sayısı 34'e ulaş-mış durumda." (1994: 8-9).

39 Ulusalcı söylemin yanında birçok ulusalcı yazarın Ekonomik Forum Dergisi'nde yazıları yayımlanmıştır.

merkezileşmesi-yoğunlaşmasının ifadesidir- başvurmayı salık verirken hem de kriz dönemlerinde yani tehdidin çok daha fazla yaşama geçtiği koşullarda tekelleşme karşısı bir söylem geliştirmeye devam edecektir.

Sonuç:

Çalışmada, TOBB üzerine yapılan analizlerde çoğunlukla kabul gören devlet merkezli yaklaşım ve ‘güçlü devlet geleneği’ yaklaşımı eleştirilerek, bu yaklaşıma karşı birikim sürecinde sınıflar arası ve sınıf içi etkileşimi ve bu etkileşim dâhilinde biçimlenen devleti içeren analiz kapsamında, TOBB’un birikim sürecindeki pozisyonu ele alınmaya çalışılmıştır. Devlet merkezli analizler dışında TOBB üzerine yapılan analizlerde, sermaye içi bileşenler arasındaki mücadeleye odaklanılmakta, bu mücadeleyle etkileşim halinde olan sermaye-emek arasındaki mücadeleyle olan bağlantılar ihmal edilmektedir. Özellikle 1980 sonrası süreçte TOBB’un KOBİ ağırlıklı temsiliyetinde bu nokta önemlidir. 1980’lerden sonra KOBİ’lerde mutlak artı-değeri arttırarak birikim gerçekleştirilmiş, ağırlıklı olarak nispi artı-değeri arttırarak birikim olanağı elde eden büyük üretken sermaye ile olan yan sanayi ilişkileri gelişmiştir. Bu ilişkiler sermaye içi bir mücadeledir ama sermaye-emek ilişkisine sıkı sıkıya bağlı, onunla karşılıklı etkileşim halinde mücadeledir. Büyük üretken sermaye ile KOBİ’ler arasında ilişkilerin gelişmesi sonucunda, büyük üretken sermaye KOBİ’ler üzerinde kontrol sağlamak amacıyla TÜRKONFED’in kuruluşunu örgütlemiştir. Büyük üretken sermaye ile KOBİ’ler arasında artan ilişkiler karşısında TOBB, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimlerinin sonuçlarının içselleştirilmesini sağlamakta, bu sonuçların zorunluluk olduğunu ifade etmektedir. Yine de son yıllarda sermaye birikim sürecinin KOBİ’ler karşısında olumsuz etkileri karşısında TOBB, artı-değerden devletin aldığı paydan KOBİ’ler lehine düzenlemeler talep etmekte böylece sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin KOBİ’ler için olumsuz etkilerini gidermeye çalışmaktadır. ■

Kaynakça:

- Acar, A. (1995) Necati Arkan ile Yapılan Görüşme: "Koç'ta Verimlilik Yüzde 8 Arttı", *Ekonomik Forum*, Eylül, 14-16.
- Aker, A. (1975) *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, İstanbul: Sander.
- Alkan, H. (1998) *Türkiye'de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamları Örgütlenmeleri (Odalar-TÜSİAD-MÜSİAD)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alpar, C. (1974) *Türkiye'nin Planlı Dönemde İmalat Sanayiini Koruyucu Dış Ticaret Politikası*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Avcıoğlu, D. (1969) *Türkiye'nin Düzeni*, Dördüncü Basım, İkinci Cilt, Ankara: Bilgi.
- Aytulun, A.C. (1977) *Türkiye Ekonomisine Yön Veren Holdingler*, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği.
- Beysel, C. (2007) "Bakanlar Konseyi Açılış Konuşması, 7 Eylül 2007, İskenderun", <http://www.turkonfed.org/konusma/kon018.pdf>, indirilme tarihi: 17 Ekim 2007
- Bianchi, R. (1984) *Interest Groups and Political Development in Turkey*, New Jersey: Princeton University.
- Bora, T. (2000) "Professional Chambers and Non-voluntary Organizations in Turkey: The Intersection of Public Civil and National", Yerasimos, S., G. Seufert, K. Vorhoff (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism* içinde, İstanbul: Orient-Institut, 99-142.
- Boran, B. (1975) *İki açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası*, İstanbul: Bilim.
- Buğra, A. (2003) *Devlet ve İşadamları*, Üçüncü Baskı, İstanbul: İletişim.
- Bulut, Y. (2007) "İlk Defa TÜSİAD'la Aynı Fikirdeyim", Referans Gazetesi, 17 Nisan, http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=64840&ForArsiv=1, indirilme tarihi: 26 Nisan 2007.
- Clarke, S. (1978) "Capital, Fraction of Capital and the State: 'Neo-Marxist' Analysis of the South African State", *Capital and Class*, 5: 32-77.
- Clarke, S. (1980) "The Value of Value", *Capital and Class*, 10: 1-17.
- Clarke, S. (2004) "Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden Üretimi", Clarke, S. (der.), *Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* içinde, Ankara: Ütopya, 225-247.
- Cumhuriyet*, 9 Mart 1963.
- Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1965.
- Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1965.
- Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1967.
- Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1967: 7.
- Cumhuriyet*, 12 Eylül 1968.
- Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1969.
- Cumhuriyet*, 6 Haziran 1969.
- Cumhuriyet*, 10 Ocak 1971.
- Dinler, D. (2003), "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, 9: 17-55
- Ercan, F. (1997) "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik", *95-96 Petrol İş Yıllığı*, İstanbul, 661-693.
- Ercan, F. (1998) "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birlikim Süreci ve Değişen Sermaye İçerikler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi", *İktisat Dergisi*, 378: 25-51.
- Ercan, F. (2003) "Sınıftan Kaçış, Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine", Köse A.H., F. Şenses, E. Yeldan (der.), *İktisat Üzerine Yazılar 1 Küresel Düzen: Birlikim, Devlet ve Sınıflar Korkut*

Boratav'a Armağan içinde, İstanbul: İletişim, 611-668.

Ercan, F. (2004) "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", Balkan, N. Ve S. Savran (der.), *Neoliberalizmin Tahribatı Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, İstanbul: Metis, 9-43.

Ercan F. ve Ş. G. Tuna. (2006) "İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960'lardan Günümüze Bakış", *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armağan* içinde, Yay. Haz.: B. Ülman ve İ. Akça, İstanbul: Bağlam, 141-173.

Erez, Y. (1994) "1994'te Neler Yapılmalı?", *Ekonomik Forum*, Ocak, 2-5.

Ersoy, A. (1994) "Tekelleşme Doludizgin", *Ekonomik Forum*, Kasım, 8-11.

Fine, B ve L. Harris. (1976) "Controversial Issues in Marxist Economic Theory", *Socialist Review*, 13: 141-178.

Fine, B. ve L. Harris. (1979) *Rereading Capital*, London: The Macmillan Press.

Giz, A. (1966) "Bir Sanayi Odası Kuruluncaya Kadar", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*.

Göker, E. (2006) "Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967", Ülman, B. ve İ. Akça (der.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armağan* içinde, İstanbul: Bağlam, 107-139.

Gülalp, H. (1983) *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt.

Gülfıdan, Ş. (1993) *Big Business and the State in Turkey: The Case of TÜSİAD*, İstanbul: Boğaziçi University.

Heper, M. (1991) "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey", Heper, M (der.), *Strong State and Economic Interest Groups the Post-1980 Turkish Experience* içinde, New York: De Gruyter, 3-23.

Holloway, J. ve S. Picciotto (2004) "Sermaye, Kriz ve Devlet", Clarke, S. (der.), *Devlet Tartışmaları Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* içinde, Ankara: Ütopya, 135-173.

Hürriyet, 31 Ağustos 1960.

İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 1966, 1.

İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1963, No: 7-8.

Keyder, Ç. (2001) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, Yedinci Baskı, İstanbul: İletişim.

Kobiefor, (2005) "Ajanslara Üçlü Yönetim", Ekim, <http://www.kobi-efor.com.tr/print.asp?id=1333>, indirilme tarihi: 30 Nisan 2007.

Koç, V. (1973), *Hayat Hikayem*, İstanbul.

Koraltürk, M. (1999) *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odalarının Tarihsel Gelişimi (1880-1952)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korum, U. (1977) *Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamisi: Bir Değerlendirme*, Ankara: Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi, No: 408.

Kurmuş, O. (1977) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayiinin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayi* içinde, Ankara: Makine Mühendisleri Odası.

Marx, K. (2003) *Kapital II*, çev. A Bilgin, Beşinci Baskı, Ankara: Sol.

Miras, F. (1994) "Kredi Sistemimiz ve KOBİ'ler", *Ekonomik Forum*, Şubat, 4-5.

Müftüoğlu, B.G. (2003) "Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler: Sihirli Değneğin Sihirsizliği", *İktisat Dergisi*, 435: 16-24.

Ozan, E. D. (2006) "Sermaye Örgütleri Nasıl Çözümlemeli: Bir Çerçeve Girişimi, Yılmaz, D. vd. (der.) , *Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik* içinde, Ankara: Dipnot, 221-232.

Öncü, A. (1980) "Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Industry Relations as a Distribu-

tive Domain", Özbudun, E. ve A. Uluşan (der.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde, New York: Holmes&Meier.

- Öncü, A. (1983) "Cumhuriyet Döneminde Odalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: İletişim, 1566-1576.
- Öztürk, M. Y. (2006) "Geç Kapitalistleşme Sürecinde Özgüllükler", Yılmaz D. vd. (der.), *Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik* içinde, Ankara: Dipnot, 85-120.
- Öztürk, Ö. (2009) "Türkiye'de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding", *Praksis*, 19.
- Poulantzas, N. (2006) *Devlet, İktidar, Sosyalizm*, çev. T. Ilgaz, Ankara: Epos.
- Referans, 8 Nisan 2007, http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=64073&ForArsiv=1, indirme tarihi: 26 Nisan 2007.
- Rosdolsky, R. (1989) *The Making of Marx's Capital*, London: Pluto.
- Rozaliyev, Y.N. (1979) *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri*, çev. M. Anibal, İkinci Baskı, İstanbul: Belge.
- Sabancı, S. (1985) *İşte Hayatım*, İkinci Baskı, İstanbul: Aksoy Matbaacılık.
- Savran, S. (1987) "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler", *On Birinci Tez Kitap Dizisi*, 6: 132-168.
- Saybaşıllı, K. (1976a) "Türkiye'de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 13: 83-97.
- Saybaşıllı, K. (1976b) "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Cases", *METU Studies in Development*, 11: 117-136.
- Schick, I.C. ve E.A. Tonak. (1998) "Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Belge.
- Shaikh, A. (1985) "Günümüz Dünya İktisadi Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, İkinci Baskı, 1: 82-103.
- Silier, O. (1977) "Genel Olarak ve Türkiye Sanayiinde Yoğunlaşma, Toplaşma, Tekelleşme", *Türkiye Sanayiinde Tekelleşme*, Ankara: TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayın No: 106/2.
- Şahım, T. (1994) *Siyasi Katılma ve Baskı Grupları*, Ankara: Makro.
- Tekeli, İ. ve G. Menteş. (1977), "Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Sistemlerinin Mekândaki Örgütlenmesi", *Toplum ve Bilim*, 4: 16-45.
- Tekeli, İ. (1998), "Türkiye'de Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, İstanbul: İletişim, Cilt 9.
- Tuna, Ş. G. (2006) "Türkiye'de 1960'lı Yıllar: Popülizm Mi? Sınıf Mücadeleleri Mi?", Yılmaz, D. vd. (der.) , *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi* içinde, Ankara: Dipnot, 125-153.
- Türkay, M. (2001) "1948 İktisat Kongresi: "Devletçilik-Liberalizm" Bir İkilem midir?", TMMOB Sanayi Kongresi'ne sunulan bildiri.
- Türkay, M. (2003) "Karar Alma Süreçlerinin Özelleştirilmesi, Yeni Aktörler, Yeni Hukuk", *İktisat Dergisi*, 435: 61-64.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği (1957) *Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1958) *Türkiye'de Makine ve Madeni Eşya Sanayii*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1961) *İktisadi Rapor*, Ankara
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1962) *Kalkınma Planı Hakkında Özel Sektörün Görüş ve Dilekleri*, Ankara.

- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1964a) *Bakanlarla Özel Sektör Temsilcileri Arasında Yapılan Önceki Toplantıların Bilançosu*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1964b) *10 Mart 1964 Tarihli Toplantıda İlgili Bakanlara Takdim Olunan Özel Sektörü İlgilendiren Başlıca Konular Hakkında Rapor*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1965) *İktisadi Rapor*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1966) *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1967) *29 Nisan 1967 Tarihli Toplantıda İlgili Bakanlara Takdim Olunan Özel Sektörü İlgilendiren Başlıca Konular Hakkında Rapor*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği (1990) *Basında TOBB: Mayıs 1988- Mayıs 1990*, Ankara.
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği. (1992) *1991 Yılı Ekonomik Raporu TOBB 47. Genel Kurulu*, Ankara.
- Tüzün, G. (1977) "1950-60 Döneminde Sanayileşme", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayi* içinde, Ankara: Makine Mühendisleri Odası.
- Yalman, G. L. (2006) "Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya", Ülman, B. ve İ. Akça (der.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemal Saybaşılı'ya Armağan* içinde, İstanbul: Bağlam, 35-48.
- Yurtsever, B. (1994) "Sanayi Kesimi İçin İçin Kaynıyor", *Ekonomik Forum*, Ekim, 8-10.
- Wood, E. M. (2003) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, İstanbul: İletişim.